द्वितीयोऽध्यायः

1. कालक्रमेण मूलग्रन्थकाराणां परिचयः।

2. स्वातन्त्र्योत्तरकाले प्रणीतानां मूलग्रन्थानां कालक्रमेण परिचयो वैशिष्ट्यञ्च ।

3. अकारादिक्रमेण मूलग्रन्थकाराणां तत्कृतीनाञ्च सूची।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

1. कालक्रमेण मूलग्रन्थकाराणां परिचयः

1. महावैयाकरण दीनबन्धु झा

(कालः 1878. ईशवीयतः 26.1.1965 ईशवीयपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः

मैथिलक्षौत्रियवंशावतंसः प्रथितयशोनिधेः म. म. शिवकुमारमिश्रस्य शिष्येष्वन्यतमः 'माण्डरसिंहौल समाख्य काश्यपगोत्रीयः सकलशास्त्र-पारावारपारङ्गतोऽपि व्याकरणैकबद्धश्रद्धः समध्यापनार्जितसमज्ञः प्रख्यात्तमो दीनबन्धु झा महाभाग आसीत् । मध्येमिथिलं परमादर्शस्वरूप-श्रोत्रियपुरावयव-सरिसव ग्रामसमीपे ईशपुर (ईसहपुर) ग्रामे 1800 शकाब्दे 1878 ख्रिस्ताब्दे आश्विनशुक्लचतुर्दश्यां महावैयाकरणस्यास्य दीनबन्धु झा शर्मणो जन्माभूत् ।

अस्य पिता माण्डलिक-सिंहकुल (गाण्डर-सिंहौल) संज्ञक-मैथिलक्षौत्रिय वंशावतंसः कर्मकाण्डिप्रवरः फ्रेकूप्रसिद्धो विद्यानाथ झा शर्मा आसीत्। एतन्मातागहो हारिताम्र (हरि अम्मय) वंशोद्भवो मुरली मिश्रो सरिसवग्रामावयवस्य पाहीसंज्ञकोपग्रामकृतवास आसीत्। जन्मतो मासाभ्यन्तर एव दैवदुर्विपाकादस्य माता जीवछदेवी विक्षिप्ता जाता। अतो लालन-पालनमस्य पितामह्या कृतम्। लखनौर ग्रामकृतवासकर्मकाण्ड-प्रवर पं. जयानन्द झा शर्मणः कन्यां महेश्वरीनाम्नी परिणीतवान्। पं. दीनबन्धु झा महोदयस्य त्रयः पुत्रा अभवत् । ज्येष्ठबालकः विद्यामार्तण्डो जीवनाथ झाः (1910-1970), द्वितीयो बालको महाकविः पं. श्री

गोविन्द झा, तृत्तीयः पं. श्रीमाधवझाः चेति मिथिलायाः गौरवस्वरूपाः ज्ञायन्ते। झा महाभागो स्वयमेव स्वात्मजानध्याप्य विशिष्ट विद्वत्-पदवीं प्रापयामास । दैवदुर्विपाकाद् ग्रामे एव (1876 शाकाब्दे) माघशुक्लतृतीयां बुधे 26.1.1955 दिनाङ्के नश्वरं शरीरं परित्यज्य स्वर्गवासाय मिथिलां त्यक्तवानयम् ।[46]

अध्ययनकालः -

अयं स्वग्रामनिकटस्थ हनुमन्नगरग्रामं प्रतिदिनं मध्याह्ने भानौ तपत्यपि, शैत्याधिक्येऽपि वा, वारिवाहे वर्षति वा गत्वा तद्ग्रामकृतवासात् पण्डित महेशझा शर्मणो लघुकौमुदीं समग्रां ससाधनिकां पठितवान्। समस्तमरकोषं स्मृत्वा प्रतिभासम्पन्नोऽयं पित्रा-पितामहेन चानुज्ञातः सरिसवग्रामे सखवाङग्रामवासिनः पण्डित जुडाओन झा शर्मणः चतुष्पाठिकायां प्रविष्टः। ततश्चायं पितामहस्याज्ञया विशेषाध्ययनाय दरभङ्गम् अगच्छत्। तत्र शुभङ्करपुरे बाबूगुणेश्वरसिंहसंस्थापित-पाठशालायां टटुआरग्रामवासिनः धनुर्धरशर्माप्रधानाचार्यादध्य-यनमकरोत्। तत्रायं पञ्चवर्षाणि स्थित्वा समस्तां सिद्धान्तकौमुद्धीं मनोरमाशब्दरत्नं, रघुवंशमहाकाव्यं, न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीं, सांख्यतत्वकौमुदीं, मीमांसापरिभाषां, वेदान्त-परिभाषां चेत्येतान् ग्रन्थानधीतवान् ।

विशिष्टसपरिष्कारशास्त्रानुशीलनाय सोत्साहं काश्यां दरभंगा-संस्कृत पाठशालायां जगद्गुरु महामहोपाध्यायशिवकुमार मिश्रात् सप्रदीपोद्योतं महाभाष्यम्, वाक्यपदीयम्, वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषां, वैयाकरणभूषणम्, परिभाषेन्दुशेखरम् इत्येतान् सकलटीकाग्रन्थान् सपरिष्कारान् सरहस्यान् सम्यगधीतवानयम्।

---

46 वैयाकरण भूषणसार दीपिका – भूमिकाः मिथिलाविद्यापीठम्, 2002 ख्रिस्ताब्दे

मेधाविने विधिशास्त्रार्थेषु प्राप्तविजयाय दीनबन्धुमहाभागाय विशुद्धानन्द सरस्वतीयतिः रूप्यकचतुष्टयमितां मासिकच्छात्रवृत्तिमयच्छत्, ययाऽस्य पुस्तकादिक्रयणे सौविध्यमभूत् । सप्तवर्षाणि यावन्नैरन्तर्येण काश्यामेव स्थित्वा ग्रामागमननिरपेक्षतया पठन्नयं व्याकरणं शब्दखण्डवेदान्त-सांख्ययोग- धर्मशास्त्र-पुराण-साहित्य-शास्त्रेषु निष्णातो जातः ।

मित्राणामनुरोधेनायं कालिकातातः प्रवर्तिनां व्याकरणतीर्थपरीक्षां प्रथमश्रेण्यां प्रथमस्थाने समुत्तीर्य प्रमाणपत्रमासादित्तवान् । 1900 ख्रिस्ताब्दे वर्षे काशीतः स्वग्रामं प्रति प्रतिस्थतोऽयं तत्रत्य गुरुभिर्हस्तलिखितं विशिष्टयोग्यताबोधकं प्रतिष्ठापात्रं प्राप्तवान्। ततश्च महाराजा दरभङ्गासंचालिता परमोत्कर्षदायिनी विद्वज्जन-निकप-स्वरूपां द्यौतपरीक्षां दशाधिकैकोनविंशतित्तमे (1910) ख्रिस्ताब्दे प्रथमश्रेण्यां प्रथमो भूत्वा समुत्तीर्णवान्। तत्र संजाते शास्त्रार्थे विजयं च लब्धवान्।[47]

अध्यापनकालः -

एकादशाधिकैकोनविंशतिख्रिस्ताब्दतः (1911-13) वर्षद्वयं वैद्यनाथधाम्नि संस्कृत विद्यालये प्रधानाध्यापक पदमलंकृतवान् । तदनन्तरं त्रयोदशाधिकैकोन-विंशतितमख्रिस्ताब्दतः (1913-1921) अष्टौ वर्षाणि यावद् महाराज्ञ्या लक्ष्मीश्वरीदेव्या अनुरोधेन दरभङ्गोपनगर-स्थितलक्ष्मीपुर ग्रामस्थ संस्कृतविद्यालये प्रधानाध्यापकपदं समलंकृत्याध्यापितवान् । ततश्च पारिवारिकबाधाविशेषवशात् कियत्कालं स्वग्रामे यापयित्वा त्रयोविंशत्यधिकैकोनविंशति-ख्रिस्ताब्दतः (1923-1953) त्रिपञ्चाशदधिकैकोनविंशतितमख्रिस्ताब्दं यावत्त्रिशद् वर्षाणि-निरन्तरं स्वग्रामसमीपवर्तिसरिसवग्रामस्थित लक्ष्मीवती संस्कृत विद्यालये प्रधानाध्यापकपद-मलंकुर्वन् शतशश्छात्रान् अध्यापयत्। तदनन्तरं त्रिपञ्चाशदधिकैकोनविंशतितमे

---

47 सं. राइटिंग इन इन्डि. इण्डिया - पुस्तके श्रीसदानन्दविरचितो स्वातन्त्र्योत्तरे काले मिथिलायां व्याकरणशास्त्रीय परम्परा' इत्याख्यो लेखः, पृ.-197-199

ख्रिस्ताब्दे (1953 ईशवीये) सरिसवस्थ महाराज्ञी-लक्ष्मीवती-संस्कृतविद्यालयात् प्राप्तावकाशो महावैयाकरणोऽयं, दरभंगास्थितमिथिलाशोध संस्थानस्य विशिष्ट-विद्वत्पदम् अलङ्कृतवान् ।

कृति-परिचयः -

महापुरुषेणानेन स्वकीयजीवनस्य षट्सप्ततिवर्षमध्ये द्वापञ्चाशद्वर्षाणि निरन्तरमध्यय-नाध्यापने ग्रन्थनिर्माणे चैव यापितानि । षोडशवर्षावस्थात एवायं श्लोकनिर्माणे नैपुण्यं प्राप्नोत् । विद्वांसो विदन्त्येव यदयमपरपाणि-निरूपेण मान्य आसीदिति । तत्कृतो निर्णयो मिथिलायामाप्तवाक्यत्वेन मान्य आसीत्। अस्माकं परम सौम्याग्यं यदेततकृतविचाराः ग्रन्थरूपेण प्रकाशिताः। तेन विरचिता प्रमुखा ग्रन्था निम्नलिखिता सन्ति ।

1. लिङ्गवचनविचारः (1950 ख्रिस्ताब्दे) प्रकाशनकालः 1954 ख्रिस्ततमे वर्षे ।
2. पाणिनीयव्याकरणतत्त्वप्रदीपः (1952 ख्रिस्ताब्दे) प्रकाशनकालः 1988 ख्रिस्ततमे वर्षे ।
3. कौमुदीमूलार्थविद्योतिनी (1918 ख्रिस्ताब्दे) प्रकाशनकालः 1985 ख्रिस्ततमे वर्षे।
4. समासशक्तिदीपिका (1928 ख्रिस्ताब्दे) प्रकाशनकालः 1976, 1987 ख्रिस्ततमे वर्षे ।
5. उपसृष्टधात्वर्थसंग्रहः (1937 ई.) प्रकाशनवर्षम् - 1981 ख्रिस्ततमे वर्षे।
6. वैयाकरणभूषणसारदीपिका (1945 ई.) प्रकाशनवर्षम् 2002 ख्रिस्ततमे वर्षे।
7. हरिकारिकाटीका (1930 ई.) प्रकाशनवर्षम्-अप्रकाशिता।

8. मिथिलाभाषाविद्योतनम् (1914-40) प्रकाशनवर्षम्-1945, 1966 (मैथिलीव्याकरणम्)

9. रसिकमनोरञ्जिनी

विशेषः -

अयं व्याकरणशास्त्रस्य सागर आसीत् । यथैवास्याध्यापनशैली प्रशस्ता सर्वशिष्यप्रिया तथैवास्य ग्रन्थलेखनमपि । अयं महानुभावो मिथिला-विद्वत्परिषदा 'महावैयाकरणोपाधिना' समलंकृतः। विद्वज्जनेष्विव सर्वसाधारणजनेष्वप्यस्या मान्यता नितरां प्रशस्ताऽऽसीत् । व्याकरणशास्त्रीय-निर्णयमिवास्य धर्मशास्त्रीय-निर्णयमपि सर्वे स्वीकुर्वन्ति स्म। अयं दरभङ्गायां समायोजिते अष्टचत्वारिंशद-धिकैकोनविंशतितमख्रिस्तबदीये (1948) अखिल भारतीय प्राच्यविद्यासम्मेलनस्य चतुर्दशेऽधिवेशने शब्दखण्डशाखाया अध्यक्ष आसीत् ।

एतेन प्रदीपेन आलोकिता व्याकरणशास्त्रीयगूढविषया विद्वद्धौरेयाणां चेतांसि समारोक्ष्यन्ति। गवेषणापराणां दृग्गोचरी भविष्यन्ति। मुख्यतया वैयाकरणोऽप्ययं कविरूपेणापि प्रख्यातः। अनेन विरचिता रसिकमनोरञ्जिनी सार्धद्विशतपद्यात्मिका शृङ्गाररसमयी रचनाऽस्ति। मुग्धा मध्या-प्रगल्भेति नायिका त्रितयस्य क्रमशः स्वभाववर्णनं प्रसङ्गत्रयात्मकाध्यायत्र-येष्वत्रकृतम्। दाम्पत्यव्यवहारचातुर्यप्राप्तिः काव्यस्यास्य लक्ष्यम् ।[48]

2. श्रीमदमृतलालशास्त्रिणः

(कालः 1889 ख्रिस्ताब्दतः स्वातन्त्र्योतरकालपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः -

आसीदस्य जन्मस्थानं मूली' इत्याख्य ग्राम। पिता श्री त्रिभुवनशङ्करः पितामहश्च गणेशमहाभागः सौराष्ट्रदेशे भोईका ग्रामवासिनः आसीत्। स्वभावतः

---

48 समास शक्तिदीपिकाया भूमिकायाम् दरगंगा सं. वि. विद्यालयः, प्रका. 1977 ख्रिस्ताब्दे

सुशीला स्वरूपतः सुभगा सद्गुणैः समृद्धा 'श्रीमणिबा' अस्य माता आसीत् । श्रावणकृष्णषष्ठयां (1946 संवत्सरे) 1886 श्रीष्टाब्देऽस्य जन्म अभवत् ।

बाल्यत एव क्रीडाविमुखः पठनाभिमुखः सुमुखोऽमृतलालशास्त्री। मध्येऽध्ययनं वृद्धैर्विवाहितः श्रीनृसिंहपाठकस्य सुपुत्री जडीबाई।

अध्ययनकालः -

विवाहानन्तरमपि नाध्ययनमत्यजत् । राजनगरमहाविद्यालयस्या-ध्यापकः रामकृष्णमहामहोपाध्याय श्रीमान् श्री स्वामिनारायणमहा-विद्यालयस्य प्रधानाचार्यो श्रीगिरिजाशङ्कर-शास्त्री प्रथमतो नवीने मेधाभाजने विद्यासंस्काराधनमयच्छत् । पूर्वमाङ्गलशालायां पठन् पुत्रः पितृचरणैरार्यावर्तसंस्कारानुबद्धचेतसा गीर्वाणभाषाध्ययने नीतः । विद्यानुरागेणायं वाराणसीं समागच्छतः पण्डितमण्डलमण्डनात् साक्षाच्छिवात् शिवकुमारशास्त्रिणः व्याकरणशास्त्रं, वेदवेदान्तनिष्णातधर्म-प्राणश्रीलक्ष्मणशास्त्रिणः वेदान्तशास्त्रं चाधीतवान्। बङ्गदेशेऽयं राजकीय संस्कृत विद्यालयेऽप्यधीतवान् ।

अध्यापनकालः -

काशीत विद्यां प्राप्यऽयं बडोदाराज्यनगरस्थसंस्कृतमहाविद्यालये व्याकरणा-ध्यापनमकरोत् । किन्तु भगवदिच्छया अस्य महोपदेशकपदे नियुक्तिरभवत्। उपदेशाय केवलमाचार्या एव प्रभवन्ति न वयं वंशवदा दृढं मन्यमानेन ततोऽध्ययापनार्थ सुरतनगरे (गुर्जरराज्ये) गमनमकारि। तत्र एम. टी.बी. आङ्गलमहाविद्यालये संस्कृताध्यापकाचार्यपदमलभत्। ततश्च श्रीनाराणसंस्कृतमहाविद्यालये पञ्चदशवर्षाणि प्रधानाचार्यपदमलङ्करोत् ।

कृतिपरिचयः -

श्रीमताव्यासेनाध्यापनसमयाद् रिक्तो समयो शास्त्रविलोकनेनैव नीयते। एकदा वाग्देवता समादिदेश ग्रञ्थनिर्माणाय व्यासम्। चकितः पुलकाङ्ग सार्द्रनयनस्त-मादेशमनुग्रहं मन्यमानः प्रारभत परिभाषाणामुपरि परिभाषेन्दु-शेखररूपां व्याख्यां प्रायेणोपजीव्य प्रभानाम्नीं भास्वतीं पद्यमयी व्याख्याम्। सा च विदुषां पुरस्तादुपस्थिताऽस्ति।[49]

विशेषः

कथं शालिनः स्युश्छात्रा इति विचिन्त्य प्रातःकाले पञ्चवादने पञ्चायतनदेवतानां प्रातः स्मरणानि सायं पृथक् पृथग्देवतानां स्तोत्राणि यथा दक्षिणमूर्तिस्तोत्रं शक्रादयस्तुतिरम्बाष्टकं देवीक्षमापनस्त्रोतं शिवताण्डवस्तोत्रं स्वनिरूपिता चेश्वरोपकारनिरूपणस्तुतिरिति संस्कारसामग्र्यश्छात्रेषु निहित हितेच्छुकेनऽनेन।

3. पं. गोपालशास्त्री 'दर्शनकेसरी'

(समयः 1892 ख्रिस्ताब्दतः स्वातन्त्र्योत्तरपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः -

पं. गोपालशास्त्रीमहोदयः संस्कृतशास्त्राणां वैदुष्येन सह पाणिनीयव्याकरणस्य प्रचारप्रसारस्य नूतनदिशाया उद्भावक एको महनीयकर्मठव्यक्तिरासीत्। अस्य जन्म

---

49 प्रभानाम्नी पद्यमयी व्याख्या- परिभाषेन्दुशेखरस्य श्रीमदमृतलालशर्मा, भूमिका, प्र. सं. 1963 गीत विद्यालय जामखभालिया सौराष्ट्र

बिहारप्रान्तस्य सिवानमण्डलस्य 'जगन्नाथपुर' ग्रामे 1992 ख्रिस्ताब्देऽभवत् । भवान् शाण्डिल्यगोत्रीय सरयूपारीणब्राह्मण आसीत् ।

अध्ययनकालः -

प्रारम्भिकमध्ययनं तु मण्डलान्तर्गते पाठशालायां कृत्वा संस्कृतशिक्षार्थ काशीस्थविद्यालयेषु तत्रत्य तात्कालीन महनीय पंण्डितानां शरणं गत्वा व्याकरणस्य दर्शनशास्त्रस्य च गमीरमध्ययनङ्कृत्वा एषु शास्त्रेषु मानवीयप्रावीण्यमुपलब्धवान् । 1915 ख्रिस्ताब्दे काशीहिन्दू विश्वविद्यालयात् व्याकरणशास्त्राचार्य-परीक्षामुत्तीर्णवान्। ततश्च बिहारप्रान्ते काव्ये न्याये च सर्वोच्च 'तीर्थ' परीक्षायामपि साफल्यं प्राप्तवान् ।

अध्यापनकालः -

शिवप्रसादमहोदयस्याग्रहात् काशीविद्यापीठे 1921 ख्रिस्ताब्दतः 1947 ख्रिस्तपर्यन्तं षड्विंशतिवर्षपर्यन्तं व्याकरणस्य दर्शनशास्त्रस्य चाध्यापनमकरोत्। अत्र भवान् बहुषु शिष्येषु संस्कृतं दर्शनं च प्रति अनुरागमुत्पाद्य सुयोग्यान् कृतवान्। येषु लालबहादुरशास्त्री, अलगूराय शास्त्री प्रभृतयः राजनीतिज्ञपुरुषाणां नामान्यग्रगण्यानि सन्ति ।

पुरा पाणिनीय व्याकरणाध्ययनाध्यापनपद्धतिरष्टाध्यायी क्रमानुसा-रिण्यासीत्। अष्टाध्यायीमधिकृत्य कृतं पातञ्जलं महाभाष्यमष्टाध्यायी-क्रमानुरूपमेव वर्तते। वार्तिककारैः सूत्राणामुपरि कृता वार्तिकरचनाऽप्येवं विधैवावलोक्यते । सैव पद्धतिः काशिकाकारेणाथ च काशिकाव्याख्याकारैश्च स्वीकृता। परन्तु कालक्रमेण पद्धतेरस्या ह्रासो जातः, समुद्भुता चाष्टाध्यायी सूत्रक्रमरहिता नवीना पद्धतिः। रूपावतार-प्रक्रियाकौमुदी-वैयाकरणसिद्धान्त-कौमुदीलघुसिद्धान्त-कौमुदीप्रभृति-ग्रन्थेषु या इदानीमप्यवलोक्यते। फलतो याऽष्टाध्यायी क्रमानुसारिणी प्राचीना

पठनपाठन-पद्धतिर्सा विलुप्ता। परन्तु परिव्राजकाचार्येण स्वामिविरजानन्द सरस्वतीमहाभागेन विंशशताब्द्या आरम्भे विलुप्तप्रायाऽष्टाध्यायी-सूत्रक्रमानुसारिणी या प्राचीनाध्ययनाध्यापन-पद्धतिः सा पुनः प्रचलिता, स्वामिदयानन्देन प्रचारिता च। काशीस्थाः स्वर्गीया वैयाकरणब्रह्मदत्तजिज्ञासुमहाभागा अपि पद्धतेरस्याः समर्थका आसन्। तैरष्टाध्याय्या विस्तृता सरला शोभना चैका 'हिन्दीव्याख्या' कृता। तदनु स्वर्गस्थेदर्शनकेशरिभिः स्वकीयैः कठिनसाधनातपस्यानुभवप्रयोगादिभिः सुबोधपद्धतेरस्याः सार्थकता पदे पदेऽनुभूता। ततः काश्यां तत्पद्धतिप्रचार प्रसारयोरेव ते यावज्जीवनं सम्पृक्ताश्चासन्।

कृतिपरिचयः -

पं. गोपालशास्त्रीमहोदयेन संस्कृतभाषायां पञ्चविंशतिग्रन्थानां निर्माणं कृतम्। संस्कृतभाषाप्रसारस्याग्रदूतेन शास्त्रिमहोदयेनास्य निमित्तमेका नवीना पद्धतिराविष्कृता। अनया पद्धत्या स्वस्थापिते 'कन्या संस्कृत-विद्यालये' संस्कृतभाषायाः शिक्षां दत्त्वाऽल्पकालेन चाल्पप्रयासेन संस्कृत सम्भाषणे चावबोधने योग्यतामुत्पादितवान् । अस्योद्देश्यपूर्तये शास्त्रिमहोदयेन बहूनां ग्रन्थानां प्रणयनं कृतम्। येषु मुख्या इमे अधोलिखिताः सन्ति। तद्यथा-

1. पाणिनीयप्रशस्तिः
2. पाणिनीयप्रदीपः
3. पाणिनीयप्रशस्ति नाटकम्
4. पाणिनीयप्रबोधम् (नाटकम्)
5. ऋजुपाणिनीयम्
6. संस्कृतशिक्षकम् (हिन्दीभाषया संस्कृत शिक्षा)

7. ऋजुपाणिनीयम् (अत्यावश्यक सूत्राणां क्रमबद्धेन संकलनम्)

8. बृहद्ऋजुपाणिनीयम्

9. सवृतिः अष्टाध्यायी

10. पाणिनीयप्रबोधव्याकरणम्

11. प्रशिक्षण संविधानम् (संस्कृतभाषया शिक्षणस्य विधि)

12. भट्टिकाव्यम् - (काव्यकर्मप्रकाशिका नामक टीकाया सहितम्)

13. भट्टिकाव्य शास्त्रसारः-संवादात्मकः

14. संस्कृत-संस्कृति शिक्षकम् (हिन्दी भाषया मनुस्मृतौ निर्दिष्ट आचार संहितायाः विवरणम्)

15. गीतामृतम् व्याकरणम् (गीताया प्रयोगानामेवोदाहरणम्)

16. वीरांगना वैभवम् महनीयनारीणां चरितचित्रणम् (इतरग्रन्थैः भारतीयनारीणां महिमा तथा च गीतायाः कर्मयोगस्य विशदः विवेचनं कृतम्)

17. नारी जागरण नाटकम्-संस्कृत हिन्दी चोभयमाध्यमाभ्यां विशिष्टनारीणां परिचयः। (प्रथमभागः)

18. 'नारी जागरणं नाटकम् संस्कृत हिन्दी चोभयमाध्यमाभ्यां विशिष्टनारीणां परिचयः। (द्वितीयभागः)

19. गोमहिमाऽभिनयनाटकम्

20. मीमांसापरिभाषा-दीपिका व्याख्या

21. श्री गीताकर्मयोगशास्त्रम् गीतायाः तात्पर्य कर्मयोगस्य प्रतिपादनेऽस्तीत्यस्य विस्तृतं गम्भीरं च विवेचनं पाण्डित्येन तर्के च कृतम्। दर्शनकेसरी

महोदयस्यायं महिमामण्डितग्रन्थः तेषां दार्शनिक पाण्डित्यस्य निकषग्रावा अस्ति।

कोमलबुद्धिबालकानां कृते पाणिनिव्याकरणाध्ययनसौकर्यसम्पादन-धिया शास्त्रिवर्यैर्दर्शन-केशरिभिः बहयो ग्रन्थाः प्रणीताः यथाकालं प्रकाश्यञ्चानीताः। तेषु 1. प्राणिनीयप्रबोधः 2. संस्कृत-शिक्षकः 3. ऋजुपाणिनीयम् 4. बृहदृजुपाणिनीयमित्यादयोऽनेके ग्रन्था इदानीमस्माकं पुरतो विराजन्ते। एतदतिरिक्तं पाणिनीयप्रणीताया अष्टाध्याय्या बृहद्भूमिका समन्वितमतिविशिष्टं सम्पादनमपि शास्त्रिवर्यैः कृतम्।

4. पण्डित रामाज्ञापाण्डेयः

(कालः 1900 ईशवीयतः 1978 ईशवीयपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः -

पण्डित रामाज्ञापाण्डेयः पं. देवनारायणत्रिपाठिनः (तिवारीजी) शिष्यमण्डल्यां लब्धकीर्तिः विद्वान् आसीत् । उत्तरप्रदेशस्य पूर्वीमण्डलस्य बलियाजनपदस्य 'रतसड"[50] नामके ग्रामे एकस्मिन् सदाचारिणि श्रीवैष्णवमतानुयायिनि ब्राह्मणपरिवारे 1900 ईशवीये वर्षे जन्म अभवत्। ईशकृपयापरिवारे षट्पुत्राः आसन् ये विभिन्नस्थलेषु संस्कृतं असेवन्त ।

अध्ययनकालः -

पं. देवनारायणत्रिपाठिभ्यः व्याकरणाध्ययनेन सह पं. दामोदर-शास्त्रिणः गंगाधरशास्त्रिणः शिवकुमारशास्त्रिणः चापि शब्दशास्त्रस्योच्चस्तरीय-ग्रन्थानां विधिवदध्ययनं कृतम्। भवानाचार्योत्तीर्णानन्तरम् अनेकवर्षपर्यन्तं साधोलालस्कालर

---

50 काशी की पां. पर. आ. बलदेव उपाध्याय, पृ.-466. प्र. सं. 1983

इत्यस्य रूपे डॉ. बेनिसमहोदयादपि बहूनां नवीनविषयाणामध्ययनं कृतवान्। येनास्य प्रतिभाया विमलः प्रसारः परिष्कारोऽभवत् ।

अध्यापनकालः -

काशीस्थाः छात्राः अस्य प्रतिभाप्रसादं 1921 तः 1922 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तमेव प्राप्तवन्तः तदनन्तरं जगन्नाथपुर्या राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालये व्याकरणव्याख्यातृपदं सुशोभितम्। उत्कलप्रदेशे पाणिनीय व्याकरणस्य प्रथमप्रचारकस्यरूपे प्रख्यातः। फलतस्तत्र स्थित्वा अयमनेकानुत्कलप्रदेशीयच्छात्रान् पाणिनीयव्याकरणमध्याप्य तान् सुबोधान् वैयाकरणान् सम्पादितवान् ।

कृतिपरिचयः -

व्याकरणदर्शनम् अनेनव्याकरणस्य दार्शनिकस्वरूपस्य परिष्कारणाय स्वजीवनं व्यापितम्। प्रातिशाख्यानां (समस्तवैदिकसंहिताभ्यः सम्बद्धाः ग्रन्थाः) निरुक्तस्य पातञ्जलमहाभाष्यस्य भतृहरेर्वाक्यपदीयस्य तथा च नागेशभट्टस्य सिद्धान्तमञ्जूषाया व्याकरणस्य दार्शनिकस्वरूपस्य वर्ण्यसिद्धान्तानां पदार्थानां चिन्तनं च गंभीरं विवेचनं कृत्तवान्।[51] पं. रामाज्ञापाण्डेय महोदयेन स्व प्रखरमत्या एषामूहापोहानां निराकरणं गभीरताऽन्वेषणेन कृतम्। सुदीर्घचिन्तनस्य परिणामस्वरूपेऽनेन व्याकरणदर्शनस्य तत्त्वानां विस्तृतविवेचनं त्रिषु (भूमिका-पीठिका प्रतिमा चेतेषु) विभागेषु विभक्तम्। येषु तृतीयभागस्य प्रतिमा इत्याख्यस्य प्रकाशनं निधनान्तरमभवत्। अस्य जीवनकाल एवं ग्रन्थस्य भागद्वयं (भूमिका पीठिका च) वाराणसीस्थसम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयात् क्रमेण 1954 ख्रिस्ताब्दे 1965 ख्रिस्ताब्दे च प्रकाशितम् । अन्तिमखण्डमप्यत्रादेव प्रकाशितम्। पं रामाज्ञापाण्डेयमहोदयेन विरचितं

---

[51] काशी की पां. पर. आ. बलदेव उपाध्यायः पृ. 470 प्र.सं. 1982

व्याकरणदर्शनम् इत्याख्यस्य ग्रन्थस्य भूमिका पीठिका प्रतिमेषु चेति त्रिषु भागेषु च विषयविवेचनस्य दृष्टौ तेषां गभीरगवेषणाबुद्धेः पदे-पदे परिचयो लभ्यते ।

व्याकरणदर्शनभूमिका -

संस्कृत विश्वविद्यालयात् 1954 ख्रिस्ताब्देऽयं भागः प्रकाशितः । अस्य खण्डस्य प्रस्तावनायां पाण्डेयमहोदयः स्वकीयानां चतुर्णां गुरुणाम् (गुरुचतुष्टयस्य) उल्लेखं कृतवान्। तथा च लिखितवान् यत् अन्तिमगुरु पं. शिवकुमारशास्त्रिमहोदयः तस्य विवेचनं श्रुत्वा अतिप्रफुल्लित आनन्दितः चाभवत् ।

अस्य विचक्षण-बुद्धयां विषये एतस्य सहयोगी सतीर्थ्यश्च नारायणशास्त्री अस्य मूल्यांकनं निम्नशब्देषु कृतवान् ।

"नास्त्येकोऽपि तथाविधोऽत्र विषयो यस्मिन्न तेषां मति-

व्यापारं विदधाति सर्वविषयोदञ्चद्धियो ये सदा।

पाश्चात्येषु गवेषणाविषयेष्वप्युच्छलत् कौशला,

रामाज्ञेति यथार्थ नामकलिता राजन्त्यमी पण्डिताः"।।[52]

श्रीरामाज्ञापाण्डेयमहोदयस्य व्याकरणशास्त्रे वैशिष्ट्यम्

श्रीमान् रामाज्ञापाण्डेयमहोदयः व्याकरणदर्शन-भूमिका-पीठिका प्रतिमा चेति त्रिषु ग्रन्थेषु व्याकरणदर्शनस्यनैकान् विषयान् प्रतिपादितवान्।[53] अस्यशास्त्रस्य दर्शनत्वं प्रतिपाद्य अस्य स्वरूपं-सम्बन्ध-विषयाधिकारीति चतुष्टयं व्याकरणदर्शनभूमिकाख्ये ग्रन्थे निरूपितवान्। यद्यपि ग्रन्थकारो भाष्यवाक्यपदीयादि

---

52 काशी की पां. पर. आ. बलदेव उपाध्यायः पृ. 471 प्र.सं. 1983

53 स्फोट सिद्धान्त की अर्वाचीन पुनः रचना डॉ. रमाकान्त पाण्डेयः, भा. दर्शन के 50 वर्ष, ग्रन्थे पृष्ठ-271-286

ग्रन्थाश्रयेणैवेह शास्त्रोपयोगितत्त्वानि व्यातनोत् तथापि क्वचित् तत्स्वातन्त्र्यमपि दृष्टिपथमायाति। यथा च वाचः स्वरूपविवेचने ग्रन्थकारस्य स्वतन्त्राऽस्ति । शाब्दिकनये वाचस्त्रित्वं चतुष्ट्यं वेति विषयो विवादपथमप्यवतरति, हरि-कैयटादिभिः तत्परवर्तिभिः पराया वाचोऽस्वी-कृतोः, नागेशेन च तस्या अङ्गिकारात्। किन्तु रामाज्ञापाण्डेयस्तु परायामेव वाचि शाब्दिकसिद्धान्तानुगुणतां पश्यति। स ग्रन्थे व्याकृताऽव्याकृताभेदेन वाचो द्वैविध्यमुक्तवान्। अव्याकृता वाक् परा, व्याकृताश्च पश्यन्ती मध्यमा वैखर्यः। एवं पराया एब गती द्वौ भेदी कल्पिताविह। व्याकृतात्मिकां पश्यन्यादित्रयी वाणीमाश्रित्य व्याकरणविषयः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागः प्रवर्तत इति हि तेषां सिद्धान्तः।

एवमेव लघुमञ्जूषामुपजीव्य आन्तर-वाह्यभेदेन स्फोटस्य द्वैविध्यं प्रतिपाद्य भूषणकृदभिमतस्फोटभेदेष्वभ्रद्दधानः पण्डितप्रवरोऽयं षोडशवि-धामस्य प्रत्यपादयत। तथा चाह ग्रन्थकारः मूले-

'अद्यावधि' प्रचलितानामष्टानां स्फोटानां स्वरूपं विचार्यते। तत्र वर्णस्फोटस्योदाहरणं 'पचति' इत्येतद्घटकपच्कृक्तिव्यङ्ग्यः 'ति' इति प्रत्ययव्यङ्ग्यः स्फोटो वर्णस्फोटः। तार्किकाणां मते यच्छक्तं पदमिति तद्व्यङ्ग्यस्फोटस्यैव शाब्दिकनये वर्णस्फोटशब्देन व्यवहारः इति च प्रभायामुक्तम्।

अस्यां स्थितौ वाक्यार्थज्ञानमस्माकं कृते वाक्यस्फोटस्य विलय एव स्यात्। नापि 'पचति' इत्यादौ पदस्फोटव्यवहारः। तथा चाऽयं विभागो नहि युक्तियुक्तः। अत एव नागेशभट्टो नहि अष्टौ स्फोटान् मञ्जूषायां निरदिक्षत् किन्तु केवलम् आन्तर-बाह्ययभेदेन द्वौ स्फोटौ प्रदर्श्ये जातिव्यक्तिभेदेन द्वावेव भेदी प्रादर्शयत्। तथा च व्यहवारदृष्ट्या बाह्यस्फोटप्रदर्शने प्राप्ते वक्ष्यमाणरीतिरेव अस्माभिरवलम्वनीया। तथा हि व्यक्तिः पदार्थ इति व्याडिमते व्यक्तिस्फोटः । जातिपदार्थवादिनो वाजप्यायनस्य

मते जातिस्फोट इत्येव रूपेण द्वौ स्फोटौ अभ्युपगन्तव्यौ। यदि चावान्तरस्फोट-प्रतिपादने आग्रहः, तर्हि कल्पितानि पदानि, कल्पितपदेषु कल्पितौ प्रकृति-प्रत्ययावादाय वक्ष्यमाणपद्धत्या स्फोटः स्वीकार्यः एवं श्रीमत्पाण्डेयमतानुसारेणैते षोडशभेदाः स्फोटस्य भवन्ति[54]-

1. प्रकृतिस्फोटः
2. प्रत्ययस्फोटः
3. प्रकृतिजातिस्फोटः
4. प्रत्ययजातिस्फोटः
5. अखण्डप्रकृतिस्फोटः
6. अखण्डप्रत्ययस्फोटः
7. वर्णस्फोटः
8. वर्णजातिस्फोटः
9. पदस्फोटः
10. पदजातिस्फोटः
11. अखण्डपदस्फोटः
12. वाक्यस्फोटः
13. वाक्यजातिस्फोटः
14. अखण्डपदजातिस्फोटः

---

54 व्याकरणदर्शन भूमिका - आ. रामाज्ञापाण्डेयः, पृ.-23-24, द्वि. सं. सम्पूर्णा-सं.वि.वि, वाराणसी, 1982 ख्रिस्ताब्दे

15. अखण्डवाक्यस्फोटः

19. अखण्डवाक्यजातिस्फोटश्चेति ।

षोडशभेदात्मकस्य स्फोटस्य विषये विदुषां वैमत्य दरीदृश्यते। यथा-पाण्डेयस्य-समकालिकौ नैयायिकाः न्यायचक्रचूडामणिः श्रीमान् बदरीनाथ शुक्लमहोदयोऽस्यौचित्यम् अस्वीकरोति। अतश्च स व्याकरणदर्शनभूमिके कृन्मतं निराकृतवान्। श्रीमतः पाण्डेयस्य मतं श्रीमच्छुक्लभावभावितैः कैश्चित् शाब्दिकैरपि खण्डितम्। तत्तु राममनोहरमिश्रप्रणीते 'भूषणसारपरम-लघुमञ्जूषयोः सिद्धान्तानां समीक्षा इत्यस्मिन् ग्रन्थे जिज्ञासुभिः द्रष्टुं शक्यते ।

'स्फोटविस्फोटः[55] इत्यस्मिन् निबन्धे न स्फोटस्य षोडशभेदा अपितु अष्टादशभेदाः स्वीकर्तव्या इति श्रीमत्शुक्लमहोदयस्य सम्मतिं वीक्ष्य यः कोऽपि शब्दिकोऽवगन्तुं शक्नोति यद् तत्कृता व्याकरणदर्शनभूमिकायां षोड्शसङ्ख्यया स्फोटस्य परिगणनं नोक्तम्। तत्तु निदर्शनमात्रमेवेति ।

शब्दशास्त्रीयप्रमाणव्यवस्था विषये रामाज्ञामहोदयस्य चिन्तनम् -

भाष्याद्याकर-ग्रन्थेषु शाब्दिकानां प्रमाणव्यवस्था विकीर्णैव आसीत्। तत्र प्रसङ्गात्क्वचित् प्रमायाः क्वचिङ्गात् प्रमाणस्य चर्चा लभ्यते। यथा मानं हि ना अनिर्ज्ञातविज्ञानार्थमुपादीयते, अनिज्ञातमर्थं ज्ञास्यामि।[56] अथ चैतदेवानुवदन् हरिरप्याह-

अनिर्ज्ञातस्य निर्ज्ञातं येन तन्मानमुच्यते।

प्रस्थादि तेन मेयात्मा साकल्येनावधार्यते।।[57]

---

55 'स्फोटविस्फोटः सारस्वती सुषमा 12.1, तमेऽङ्के

56 महामाप्ये, अ. 2. पा.1. आ-3: सू. 55

57 वाक्यपदीयस्य वृत्तिसमुद्देशे पृ. 395

पाण्डेयमहोदयः प्रथमतः शास्त्रे प्रमाणानां व्यवस्थापनोपक्रमः कृतवान्। अर्थ व्याकरणदर्शनभूमिकायाम्[58] तत्तदग्रन्थेषु विकीर्णानि प्रमाण-व्यवस्थोपयोगितत्त्वानि सङ्कलय्य शाब्दिकानां संक्षिप्तप्रमाणविधिं प्रदर्शयत्। तत एव प्रेरणाप्राप्य पण्डितप्रवरो रामप्रसादत्रिपाठी पाणिनीय व्याकरणे प्रमाणसमीक्षा इत्याख्यं ग्रन्थं व्यरचयत्। अयं पण्डितप्रवरो निर्ज्ञातेत्यादि-भाष्यकृदुक्तया श्रेयेण सम्भावितसकलधर्मप्रकारकं ज्ञानं प्रमा, तत्करणं प्रमाणम् इति प्रमाण सामान्यलक्षणमुपन्यस्तवान्। नैयायिकदीनां पूर्वपक्षिणां मतनिरसनपूर्वकमिह प्रत्यक्षमनुमानमर्थापत्तिः शब्दश्चेति चत्वारि शाब्दिकसम्मतानि प्रमाणानि साधितानि । प्रमाणेष्वेतेषु शब्दस्येव प्राधान्यमुक्तमिति नैतेन सम्प्रदायविरोधः।

रामाज्ञापाण्डेयमतानुसारं मोक्षस्वरूपम् -

व्याकरणाध्ययनप्रयोजनेष्वपि मोक्षोऽपरिगणित एव। व्याकरणशास्त्रे मोक्षव्यवस्थाम-दृष्ट्वैव सोमानन्द तच्छिष्य चोत्पलदेव व्याकरणस्य शास्त्रत्वं निराकृत्वन्तौ। भर्तृहर्यादिभिः यद्यपि बहुत्र मोक्षशब्दः पठितस्तथापि तद्वाप्तिमार्गो नैव प्रदर्शितः। रामाज्ञापाण्डेयमहोदयः शास्त्रे प्रथमतयेदं मोक्षतत्वस्वरूपव्याख्यानं कृतवान्।[59]

संक्षेपेण इह एतद् वक्तुं शक्यते यत् पराख्यवाचः साक्षात्कार एवेह मोक्षः। साधको गुरुणोपदिष्टमार्गेण पराख्यां वाचं साक्षात्करोति। अत्र मोक्षावस्थायामपि नहि शक्तीनां विलयः स्वीक्रियते, तासां यथावज्ज्ञाना-वस्थाया एव मोक्षशब्दवाच्यत्वात् । पाण्डेयस्य सिद्धान्तोऽयं गौरीनाथशास्त्रि-महाप्रभु-लालगोस्वामिमहोदयाभ्यामपि पल्लवितः ।।[60]

---

58 व्याकरणदर्शन भूनिका - रामाज्ञापाण्डेय, पृ. 63. द्वि.सं. 1982 ख्रिस्ताब्दे, सं.सं. वि.वि.,

59 व्याकरणदर्शन भूमिका श्रीरामाज्ञा पाण्डेय, पृ.-68. द्वि.सं. 1982 ख्रिस्ताब्दे सं.सं. वि.वि.

60 सारस्वती सुषमा-36.1-4 अंके

5. पं. बालकृष्ण व्यास शास्त्री

(कालः - 1906 ख्रिस्ताब्दतः विंशशतकपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः -

महोदयस्यास्य जन्म राजस्थानप्रान्ते उदयपुरमण्डले 1906 ख्रिस्ताब्देऽभवत्। अस्य पितुर्नाम वंशीलाल आसीत्। अस्य पत्नी रमाख्यायाः तिस्रः पुत्र्यः एकश्च पुत्र उत्पना अभवन्।

अध्ययनकालः

हाई स्कूल परीक्षां (आंग्लमाध्यमेन) राज. मा. शि. बोर्ड अजमेरतः समुत्तीर्य साहित्यशास्त्रिपरीक्षामपि गवर्नमेण्ट संस्कृत कॉलेज बनारसतः समुत्तीर्णवान्। अस्य गुरोर्नाम शोभालालाभिध आसीत् ।

अध्यापनकालः -

महानुभावोऽयं विभिन्नासु संस्थासु स्वीय सेवां दत्त्वा जीवनस्यान्ति-मवेलायां शिवशक्तिपीठ-पुस्तकालयः राजमहल, उदयपुर-राजस्थाने कार्यरत आसीत्।

कृतिपरिचयः -

अनेन बहवोः व्याकरणविषयकग्रन्था विरचिता, संस्कृत वाङ्मयस्य नैका ग्रन्थाश्चानूदिता। अनेन 'पाणिनीय-व्याकरणशब्द-निर्माणस्य अभिनवपद्धति' इत्याख्यपद्यात्मकग्रन्थो विरचितः। अस्य विमोचन 1988 ख्रिस्ताब्दे वर्षेऽभवत् । ततश्च 'पद्यसिद्धान्तकौमुदी प्रथमभागो द्विरूक्तप्रक्रियान्तः प्रकाशितः 1960 ख्रिस्ताब्दे। द्विसहस्रपद्यात्मको द्वितीयोऽपि भागः प्रकाशितः। अनेनानूदितग्रन्थेषु भासकृत मध्यमव्यायोगस्य हिन्दी अनुवादः 1933 ख्रिस्ताब्दे, नीतिशतकस्य (भर्तृहरेः) हिन्दी-अनुवादः 1940 ख्रिस्ताब्दे चादयः प्रमुखाः सन्ति। गंगालहरी

शिवस्तोत्रपञ्चकम्, भक्तमरस्तोत्र समश्लोकी, गोविन्द-दामोदरस्तोत्रञ्च स्फुटकृतयः प्रणीता।[61]

पुरस्कारः

राजस्थान सर्वकारेण सम्मानितः 1985-86 ख्रिस्ताब्दे तदनन्तरञ्च उदयपुरमण्डलस्य जिलाधीशेन सम्मानितः 1986 ख्रिस्ताब्देऽयं महानुभावः।

6. श्रीसुरेशझा शिक्षाशास्त्री

(कालः -5.12.1920 ख्रिस्ताब्दतः विंशशतकपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः -

महोदयस्यास्य जन्म नेपालराज्यमहुतरीमण्डलान्तर्गतसाण्ढा ग्रामे 5.2.1920 ख्रिस्ताब्देऽभवत्। काश्यां निवास कुर्वन्नेव देवलोकं गतवान्।

अध्ययनकालः -

व्याकरणसाहित्याचार्य, न्यायतीर्थः, साहित्यरत्नम् प्रभृतीः उपाधीरवाप्तवान्।

अध्यापनकालः -

अध्ययनानन्तरमस्य कार्यस्थली राजस्थानप्रदेश आसीत् स राजस्थानजोधपुर-शिक्षाविभागस्य संस्कृत-वरिष्ठाध्यापकपदे कार्यमकरोत्।

कृतिपरिचयः -

श्री सुरेशझा महोदयः श्लोकसिद्धान्तकौमुदी विलिख्य सम्पादन-मप्यकरोत्। अस्य प्रकाशनम् वाराणस्यां 1982 तमे ख्रिस्ताब्देऽभवत्।

इह वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीगताः सर्वे विषया यद्यपि श्लोकात्मना समुन्मीलिताः सन्ति, तथापि तेषां प्रतिपादनं भट्टिकाव्य-कवि रहस्य द्वयाश्रयकाव्य-

---

61 पद्यसिद्धान्तकौमुदी- भूमिका' पं. बालकृष्ण व्यासशास्त्री

कौमुदीकथाकल्लोलिनीत्यादिदृशा काव्यमुखेन नास्ति। यद्यपि गुर्जरदेशीयकोविदेन श्रीमदमृतलालशास्त्रिव्यासेन परिभाषेन्दु-प्रभाख्यो ग्रन्थ आर्याछन्दोभिर्ग्रथितः परिभाषेन्दुशेखरस्यैव मन्थनमस्ति । किन्तु श्लोकसिद्धान्तकौमुदीपद्येषु कानिचन काव्यपद्यानि तादृशानि सन्ति यानि शास्त्रिमहोदयस्य सुदुर्लभानि एव। समर्थानां प्रथमाद्वा' इति सूत्रार्थ विश्लेषणाय विरचितं हृद्यं पद्यं द्रष्टव्यम्-

पदं समर्थ परिनिष्ठितं तद्, बोभूयते यत्कृतसन्धिकार्यम् ।

तस्माद् विकल्पेन च तद्धिताः स्युरर्थे विभिन्ने प्रथमादियुक्तात् ।।[62]

विशेषः

झा महोदयं प्रति विदुषां गौरीनाथशास्त्री झा महोदयस्य सम्मतयः श्रीमन्तः सुरेशझामहोदयाः पाणिनीयव्याकरणसिद्धान्तकौमुदी श्लोकबद्धां कृत्वा अन्तेवासिनां कल्याणाय प्रकाशयन्तः विराजन्ते तेषामयं प्रयासः सर्वथा अभिनन्दनीय इति मदीया मतिः। (गौरीनाथ शास्त्री, कुलपति सं. सं. वि.वि. वाराणसी)

7. डॉ. पुष्पा दीक्षिता

(कालः 1.7.1942 तः संस्कृतसेवारता अस्ति)

जीवनपरिचयः -

एषा प्राणाचार्यः पं. सुन्दरलालशुक्लमहोदयस्य सुपुत्री अस्ति। अस्या जन्म 1 जुलाई 1942 ख्रिस्ताब्दे जबलपुरनगरेऽभवत् । अस्य मातुर्नाम सौ. जानकी देवी आसीत्। अस्या विवाहो प्रो. शिवप्रसाददीक्षितेन सहाभवत् । वर्तमानकाले एषा महोदयाऽष्टाध्यायी पद्धत्याधारित व्याकरणशिक्षणे सेवारता अस्ति।

---

62 श्लोकसिद्धान्तकौमुदी-श्री सुरेशझा, पृ. 352 प्र. सं. 1982 ख्रिस्ताब्दे

अध्ययनकालः -

बाल्यावस्थायां एषा दीक्षिता महोदया पितुर्मुखाद् व्याकरणशास्त्र गणितीय पद्धत्या ज्ञातव्यमिति वाक्यं श्रुत्वा श्रुत्वा व्याकरणाध्ययनं कृतवती। ततश्च पूज्यपादं गुरुवर्य आचार्यः पं. विश्वनाथत्रिपाठिनः सिद्धान्तकौमुद्यामधीतवती । चात्राप्य-ध्ययनकाले तस्या चित्ते स एव संस्कारो ध्रुवमासीद् यद्व्याकरणशास्त्रं गणितीय-विधिनैव ज्ञातव्यमिति ।

अध्यापनकार्यम् -

एम. ए. (पीएच.डी.) विद्यावारिधिरित्युपाधिञ्च प्राप्य 1965 ख्रिस्ताब्दतः मध्यप्रदेशे शासकीय महाविद्यालये शिक्षायां प्राध्यापकपदमलङ्करोति ।

कृतिपरिचयः -

अपरपाणिनीति नाम्ना विख्याता आचार्या डॉ. बच्चूलाल अवस्थी महोदयो 'अष्टाध्यायी सहजबोधः' इत्याख्यस्य ग्रन्थस्य प्रणयने दिव्यादृष्टिं प्रदत्तवान् डॉ. पुष्पा दीक्षितां महोदयामिति सा बहुधा लिखितवती। 'अष्टाध्यायी सहजबोध' इत्याख्ये ग्रन्थविरचनकार्ये प्रथप्रदर्शकरूपयोः डॉ. रामयत्न शुक्लः डॉ. रामकरणशर्ममहोदयो स्तः।

अनया द्विरचिता अष्टाध्यायी सहजबोध रचना वैशिष्ट्यपरिपूर्णा मौलिकरचना चास्तीति विदुषां सम्मतयः।

प्रकाशितकृत्तयः

1. अष्टाध्यायीसहजबोधः भाग-1. सार्वधातुकलकार
2. अष्टाध्यायीसहजबोधः भाग-2. आर्धधातुकलकार
3. अष्टाध्यायीसहजबोधः भाग-3. कृदन्तप्रकरणम्
4. अष्टाध्यायी सहजबोधः भाग-4. तद्धितप्रकरणम्

5. आर्धधातुकप्रत्ययों की इडागम व्यवस्था

6. शीघ्रबोधव्याकरणम्

2. स्वातन्त्र्योत्तरकाले प्रणीतानां मूलग्रन्थानां कालक्रमेण परिचयो वैशिष्ट्यञ्च

1. पाणिनीयव्याकरणतत्त्वप्रदीपः

प्रणेता महावैयाकरण पं. दीनबन्धु झा

प्रकाशनकालः 1988 ख्रिस्ताब्दे, दरभंगा, बिहार

मनीषिणां प्रमोदाय पाणिनीय व्याकरणतत्त्वप्रदीपाभिधस्य[63] मौलिकग्रन्थस्य का. सि. द. सं. वि. वि., दरभंगाः, बिहारतः 1988 ख्रिस्ताब्दे वर्षे प्रकाशनमभवत्। अस्य मौलिकता प्रति प्रकरणं प्रस्फुटिताऽस्ति। व्याकरणशास्त्रीय अनेका स्वाभाविको जिज्ञासात्र समाहिता। एतच्छात्रीया अनेके सन्देहा, न केवलमध्येतॄणां चेतांसि विषादयन्ति अपितु पण्डितानामपि चेतो व्याकुलयन्ति। यथा (1.) व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वेऽङ्गाङ्गिभावेन तस्यापि वेदग्रहणेन ग्रहणापत्तिः कथं नेति ? (2) ऌकारस्योच्चारणं ऌ इतिवत् कार्यम् 'लि' इतिवत् 'लु' इतिवद् वा ? (3) माहेश्वरसूत्रस्य वर्णविन्यासक्रमो मातृकापाठापेक्षया विलक्षणः कथम् ? (4) अनभिधानमित्यस्य क आशयः ? (5) सूत्रप्रत्याख्यानस्थले पाणिनेर्भान्तत्वं कथं नेति ? (6) किन्नाम उच्चारणार्थत्वम् ? (7) षड्विधसूत्राणां स्वतन्त्ररूपेण विस्तृता विवेचनेत्यादि-विषयाणामत्र सप्रमाणं सयुक्तिकञ्च विवेचनं सूक्ष्मेक्षिकया, अथ च सरलशैल्या प्रस्तुतम्।

---

63 लेखः-सदानन्द झा, सं. रा. इन इन्डिया,

ग्रन्थकारः पाणिनीयव्याकरणस्य माहेश्वरसूत्राणां कतिपयपरिभाषाणां च रहस्यमुद्घाटय-तिस्म समासेन पाणिनीयव्याकरणं च प्रदर्शतिस्म। अदसीयभूमिका ग्रन्थाकारेणेव लिखितम्। अस्यामपि नैके मौलिका विचारा द्रष्टुं शक्यन्ते । ग्रन्थाकारोऽत्र पाणिनीयव्याकरणस्य महत्त्वे पञ्चहेतून-प्रत्त्यपादयत्।[64] यथा-

(i) तपः प्रसादित-महेश्वरप्रभावसमासादित प्रज्ञा-विशेषाचार्य प्रणीत्तत्त्वम्।

(ii) श्रुतिरूप माहेश्वरसूत्रमूलकत्वम्।

(iii) प्रमाणभूताचार्यप्रणीतत्वम्।

(iv) दर्भपवित्रपाणि-पवित्रदेशप्राङ्मुखोपविष्टतया पवित्रीभूयनिर्मितत्त्वम्।

(v) महाप्रयत्नपूर्वकं सावधानतया रचितत्त्वं चेति।

ग्रन्थेऽस्मिन् ग्रन्थकारेण झामहोदयेन पाणिनीया शैली मुख्यरूपेण प्रदर्शिता।

1.1 कौमुदी मूलार्थ-विद्योतिनी

प्रणेता-महावैयाकरण पं. दीनबन्धु झा

रचनाकालः 1918 ख्रिस्ताब्दे

प्रकाशनकालः 1977 ख्रिस्ताब्दे

ग्रन्थेऽस्मिन्कारकभागपर्यन्तं वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः क्लिष्टतं मूलार्थः प्रकाशितः। सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थं सुस्पष्टीतमत्र पं. दीनबन्धुमहाभागेन।

---

64 भूमिका-समासशक्तिदीपिका द.सं.वि.वि. विहार-1977 ख्रिस्ताब्दे

1.2 समासशक्ति दीपिका

प्रणेता-महावैयाकरण पं दीनबन्धु झा महोदयः

रचनाकालः 1928 ख्रिस्ताब्दे

प्रकाशनकालः 1977 ख्रिस्ताब्दे

ग्रन्थेऽस्मिन् ग्रन्धकारः शाब्दिकाभिमते समासगताजहत्स्वार्थावृतिः बहवः प्रमाणोपन्यासेन विचारितवान् ।

तद्यथा-

ग्रन्थकारः स्वीयाऽप्रतिमया प्रतिभया समासे शक्तिस्वीकारविषये एवं प्रत्यपादयत्-

नैवलक्षणया लिङ्गभेदो भवति कर्हिचित्।

तद्दर्शनात्तु निर्णेया शक्तिः समासिकी बुधैः ।।[65]

अस्याऽयं तात्पर्यमस्ति यत् दार्शनिकाः लक्षणावृत्त्या सर्वत्र निवोढुं न शक्ष्यन्ति। लक्षणावृत्तिर्हि न खलु लिङ्गभेदप्रयोजिका, समासे च लिङ्गवैपरीत्यामपिदृश्यते अत एव वैयाकरणसम्मतं मतं स्वीकरणीयमेव। नोचेत्-

श्रवसो कुवलयमक्ष्णोरञ्चनमुरसो महेन्द्रमणिदाम।

वृन्दावनतरूणीनां मण्डनमखिलं हरिर्जयति।।

इति कविकर्णपूरविरचिते श्लोके कुवलयादौ, यथा च गङ्गाया घोषः मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ च। (यत्र लिङ्ग व्यत्यासो न भवति) लक्षणाया निर्वाहेऽपि यशोधन इत्यादि समासस्थलेनिर्वाहो न स्यात् ।[66]

---

65 सं. रा. इन इन्डि, इं. ग्रन्थे सदानन्द झा विरचितो लेखः

66 समासशक्ति दीपिकाया भूमिकायाम् द.सं.वि.वि. विहार-1977 ख्रिस्ताब्दे

अत्र धनशब्दस्य नित्यनपुंसकलिङ्गत्वात्। कृतायामपि लक्षणायां इष्टार्थ बोधेऽपि लिङ्गविपरिणामः कथं स्यात्। तदभावे च अन्यपदार्थगतं लिङ्गज्ञानं कथं स्यात्। अत एव सर्वैः लिङ्गभेदप्रयोजिका समासनिष्ठा शक्तिरेकार्थौ भावरूपा स्वीकार्येव इति।

1.3 उपसृष्टधात्वर्थसंग्रहः

प्रणेता-दीनबन्धु झा

रचनाकालः - 1937 ख्रिस्ताब्दे

प्रकाशनकालः - 1981 ख्रिस्ताब्दे

महावैयाकरण पं. दीनबन्धुझामहोदयेन 1936 ख्रिस्ताब्दे विरचितस्यास्य ग्रन्थस्य 1981 ख्रिस्ततमवर्षे का, सि.द.सं. वि. विद्यालयात् प्रकाशनमभवत्। ग्रन्थेऽस्मिन् झा महोदयेन कस्मिन् धातौ कति के चोपसर्गा युज्यन्ते, के च तेषामर्था इति विषयस्यैकत्रैव कोषरूपेण संकलनङ्कृतम् ।

अर्थप्रदर्शनानन्तरं प्रतिधातुविषयमुदाहरणानां प्रयोगं पद्यं विरच्य प्रस्तुतञ्चकार। एतेन प्रस्तुतग्रन्थेन काव्यानन्दोऽपि लभ्येत। किन्तुहन्त! अञ्च धातुतः दिश् धातुपर्यन्तमेव पद्योदाहरणं विश्वयितुं पारयामास महावैयाकरणः। ततोऽग्रे समुद्यतोऽपि दुर्भाग्यवशान्न पूर्तिकर्तुमशक्नोत् । अत एव मूलपुस्तके तद्भागोपरि लिखितमस्ति-

दृङ्-हेञ् सम्पादनीय पद्योदहरणदानेन इति।

पुस्तकेऽस्मिन् यदा कदाऽर्थनिर्देशः कृत्वापि प्रयोगाणां पुरतोऽर्धनिर्देशो न दृश्यते यस्य पूर्तिः प्रकाशनकाले शशिनाथ झा महोदयेन कृतः।

1.4 वैयाकरणभूषणसारदीपिकाः

प्रणेता-दीनबन्धुझा

रचनाकालः - 1945 ख्रिस्ताब्दे

प्रकाशनकालः- 2002 ख्रिस्ताब्दे

व्याकरणशास्त्रस्य दार्शनिकग्रन्थे वैयाकरणभूषणसारे महावैयाकरण पं. दीनबन्धु झा महोदयेन दीपिका नाम्नी व्याख्या विरचिता।

अत्र दार्शनिकतत्वानां गूढरहस्यानाञ्च विमर्शः कृतो ग्रन्थकारेण।

1.5 लिङ्गवचनविचारः

प्रणेता-दीनबन्धुझा

प्रकाशनकालः- 1954 ख्रिस्ताब्दे

ग्रन्थेऽस्मिन् शब्दशास्त्रीयं लिङ्गवचनं च सरलयाऽपि पाण्डित्यपूर्णता शैल्या स्पष्टितम् । दीनबन्धुझामहोदयः महाभाष्यीयं गुह्यं रहस्यमुद्घाटयन्नपि स्वीयां मौलिकतां प्रकटयति। प्रायेण समे शाब्दिका जानन्ति यच्छब्दशास्त्रे शास्त्रीयं लिङ्गमाश्रीयते। तत्र सत्त्वरजतमसामुपचयः पुंस्त्वम्, अपचयः स्त्रीत्वम्, साम्यं क्लीबत्वञ्चेति विपश्चितामेव व्यक्तम् । अत्र विशेषरहस्यमुद्घाटयन् ग्रन्थकारो स्पष्टयति यद् गुणानां साम्य क्लीबत्वं वक्तुं न शक्यते। साम्ये हि प्रलयमेवेष्यते ।

अत एवात्र साम्यशब्देन त्रयाणां गुणानां कस्यचिदेकस्य समः स्थितिरूपः परिणामः क्लीबत्वेन स्वीकार्यः । सांख्यशास्त्रस्य मतानुसारं समे पदार्थाः त्रिगुणानां परिणामः सन्ति। तत्र कस्मिन्नपि पदार्थे सत्त्यादिषु एको गुणो यदोपचीयते तदाऽपरोऽपचीयते, अन्यश्च नोपचीयते, नापचीयते च. स तु समस्तिष्ठति। एवमेव यदा कस्यचिद् गुणस्योपचयस्य विवक्षा तदा पुंस्त्वम्, अपचयस्य स्त्रीत्वम्, साम्यस्य क्लीबत्म् । एवं ग्रन्थकारः सत्त्वादिगुणपरिभाषाः शास्त्रीयलिङ्गत्त्वेनऽमन्यत् । अत्र

स्वमतस्य पुष्ट्यर्थे कैयटवचनं प्रमाणत्वेन ग्रन्थकारोऽलिखत् यत् सरुप-सूत्रस्थ गुणानां सत्त्वरजस्तमः परिणामरूपाणां शब्दादीनां वृद्धिह्राससमध्यमावस्थाः शब्दैकगोचरा लिङ्गत्त्वेन परिगृह्यन्ते इति। एवमस्मिन्नग्रन्थे लौकिकं लिङ्गमपि निरूपितमस्ति। एवं विदग्धानां चेतश्चमत्कुर्वन्ति तादृशा लिंगववचनविषयस्यानेके विचारा अत्र प्रतिपादिताः सन्ति। प्रायेण सर्वो मन्यते यद दाराक्षत शब्दौ भूम्नि पुंस्त्वे च प्रयुज्येते। किन्त्वत्र दारशब्दस्य स्त्रीत्वे स्त्रियाम् एकवचनेऽपि, अक्षतशब्दस्य च क्लीबेऽपि प्रयोगः साधुतयाऽङ्गीकृतः ।[67]

2. परिभाषेन्दुप्रभा भावप्रकाशिका च श्रीमदमृतलाल शास्त्रिणः

प्रकाशनवर्षम्-1963 ख्रिस्ताब्दः (2020 संवत्सरम्)

श्रीमदगृतलालशास्त्रिकृतोऽयं परिभाषेन्दुप्रभाख्यो ग्रन्थः परिभाषेन्दुशेखररय पद्यानुवादः। ग्रन्थस्यास्य दार्शनिकतत्त्वान्याविष्कर्तु परिभाषेन्दुप्रभाकारेण भावप्रकाशिकेत्याख्या टीकाऽपि प्रणीत।। यस्याः प्रकाशनं गीताविद्यालय, जामखंभालिया, सौराष्ट्रतोऽभवत्। अत्र यावत्परिभाषार्थः सपरिष्कृतिः कारिकास्वेव प्रथितः। एतत्पर्यालोचनेन ग्रन्थकर्तुर्व्याकरणशास्त्रे प्रभुत्वं कारिकाविरचननैपुण्यं च सम्यक् प्रतीयते। परिभाषार्थस्य परिष्कृतस्य लक्ष्ये सङ्गतिरपि कारिकास्वेव निबद्धा।

ग्रन्थस्यास्य प्रथमप्रकरणे शास्त्रत्वसाधके पञ्चत्रिंशदुत्तरचतुः शतं कारिकाः, बाधबीजाख्ये द्वितीयप्रकरणे चतुरुत्तरचतुःशतं कारिकाः शेषार्थनिरूपणाख्ये तृतीयप्रकरणे द्वात्रिंशदुत्तरचतुःशतं कारिकाः च निर्माय समस्तवैयाकरणसिद्धान्ताः समुपवर्णिताः। इतरवर्णनशून्यम् अलङ्कारादिवर्जितं केवलव्याकरणपदार्थानामेव कारिकासु समुपवर्णनमस्य भूयसीं प्रतिभां प्रख्यापयति।

---

67 स्वा. व्या-भारते मिथिलायां व्या. शास्त्रीय ग्रन्थलेखनपरम्परा' सदानन्द झाः सं. राइटिंग इन इन्डिपेनडेन्ड इंडिया, पृ.

3. पाणिनीयप्रबोधः

प्रणेता पं. गोपालशास्त्री 'दर्शनकेसरी'

प्रकाशनकालः 1970 ख्रिस्ताब्दः, सं.सं. वि.वि., वाराणसी

पाणिनीयप्रबोधस्यास्य ग्रन्थस्याध्ययनाध्यापननिमित्तकं यदावश्यकं ज्ञानं तद् यथा ग्रन्थप्रणेतृभिर्दर्शनकेशरिभिरनुभूतं न तथाऽन्यैरनुभवितुं शक्यते। अतस्तैस्तैरनुभवैः सम्प्राप्त विषयोपयोगि समग्रं ज्ञानतत्त्वं ग्रन्थस्यास्य प्रथमसंस्करणे शास्त्रिवर्यैर्यत्प्राक्कथनं व्यलेखि तत्रैव सप्रपञ्चं समुपस्थापितम्। अतो ग्रन्थपरिचायकं प्राक्कथनमिदमत्यन्तं महत्त्वपूर्णमिति । ग्रन्थस्यान्ते छात्राणां सौविध्याय सर्वतः पूर्व पाणिनीयशिक्षा पञ्जिकाख्यभाष्यसहिता प्रथमे परिशिष्टे समुपन्यस्ता। द्वितीये परिशिष्टे सम्पूर्णोगणपाठः तृतीये परिशिष्टे नागेशसम्मतपरिभाषापाठः चतुर्थे परिशिष्टे पाणिनीयप्रबोधे समागता ये धातवस्तेषां क्रमेण संग्रहः, पञ्चमे परिशिष्टे लिङ्गानुशासन-सूत्रपाठः, अन्तिमे षष्ठे च परिशिष्टे पाणिनीयप्रबोधे समागतानां सूत्राणामकारादिक्रमेण सूची वर्तते ।[68]

श्री गिरिजेशकुमारदीक्षितेन सम्पादितेऽस्य ग्रन्थस्य द्वितीयसंस्करणे गणपाठादयोऽपि संयोजिताः। श्रीशास्त्रिणा तु ऋजुपाणिनीयग्रन्थान्तर्वर्ति-सूत्राणामेव बालोपयोगि व्याख्यानमिह कृतम्। अष्टाध्यायीसूत्रक्रमाश्रयणात् लघुकौमुद्याद्यपेक्षया कश्चन विशेषोऽत्र लक्ष्यते।

4. व्याकरणदर्शनभूमिका

प्रणेता पं. रामाज्ञापाण्डेयः

प्रकाशनकालः- 1954 ख्रिस्ताब्दः, सम्पूर्णानन्द स. विश्वविद्यालय, वाराणसी

व्याकरणदर्शनस्य स्फोट-शब्दाद्वैतवादप्रभृतिसिद्धान् खण्डनमण्डन-विधयाव्याख्यातवन्तो दार्शनिका दर्शनत्वं सम्मानयन्त्येव । तेषु तेषु दार्शनिकेषु

---

68 भूमिका पाणिनीय प्रबोधः - पं. गोपालशास्त्री दर्शनकेसरी

महोदयरामाज्ञापाण्डेयस्य-स्थानमप्यग्रगण्योऽस्ति। अनेनविरचिता व्याकरणदर्शन-भूमिकारचनाऽस्ति। सा चेयं भूमिका षट्स्वाध्यायेषु निरूपिताऽस्ति । तत्र च शब्दार्थनिरूपणाध्यायः प्रथमः, शब्दार्थसम्बन्ध-निरूपणाध्यायो द्वितीयः, साधन-निरूपणाध्यायस्तृतीयः, गुणनिरूपणाध्याय-श्चतुर्थः, क्रियानि-रुपणाध्यायःपञ्चमः, वृत्तिनिरूपणाध्यायः षष्ठ इत्येवं स्थितिः षण्णामध्यायानाम् ।[69]

प्रथमाध्यायः- शब्दार्थनिरूपणाध्यायनामके प्रथमाध्याये व्याकरणस्य स्वरूपवर्णनप्रसङ्गे पश्यन्त्या वाचो वेदरूपत्वं प्रतिपादयता ग्रन्थकारेण व्याकरणं सर्वपदार्थापेक्षया पवित्रमिति सोल्लासं प्रतिपादिवान्। प्रकृतेर्मातृरूपत्वम् प्रत्ययस्य च पितृरूपत्वम्, उभयोः सम्भूतिस्थानं पश्यन्ती एव। एतयोरर्थसम्बन्धोऽपि तत्रैवानुस्यूतोऽवतिष्ठते, शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वात् ।

प्रतिभायाः प्रणवस्य च पश्यन्त्या सहैक्यमपि द्रष्टव्यम्। तदनु, पाणिनेः शिष्टत्वम्, व्याकरणस्य सर्ववेदपारिषद्यम् अष्टाध्यायीस्वरूपं, इन्द्रियविषययोः संस्कारः बाह्यन्तरभेदेन स्फोटद्वैविध्यम्, शब्दसृष्ट्युत्पत्तिप्रक्रिया चेत्यादयो विषयाः सूक्ष्मेक्षिकया विवेचिताः सन्ति ।

तत्र शब्दसृष्टिप्रक्रियाप्रस्तावे इत्थं निरुक्तमस्ति - 'यथा हि सूक्ष्मं वटबीजं विवृद्धं सदाविर्भूतचैतन्यं वृक्षात्मना दृश्यते, तथैव तत्रस्फोटरूपं शब्दब्रह्म-स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्तिविशिष्टं सत् सूक्ष्मतम सूक्ष्मतरसूक्ष्म स्थूलरूपेण प्रकाश-रूपं वैखरीपर्यन्तशब्दराश्यात्मना विमर्शात्मना चार्थकक्षामाश्रित्य सत्त्वरजस्तमोरूपेण बुद्धयहङ्कारेन्द्रियादिना सूक्ष्मस्थूल-भूतात्मना च परिणमति।

तत्र सर्वमपि बीजं वर्तुलाकृति अङ्कुरोत्पत्तिकाले दलद्वयेन विभक्तं भवति तथैव प्रणवरूपः शब्दोऽपि बिन्दुर्वर्तुलाकृतिरेव सृष्ट्युन्मुखत्त्वे विभक्तो भवति। पुनश्च

---

69 व्याकरणदर्शनभूमिका-द्वि. सं. स. सं. वि. वि. वाराणसी. 1982 ख्रिस्ताब्दे

ऋक्सामयजुरादिप्रातिशाख्यानुसारेण शैवशाक्ततन्त्रानुसारेण च वर्णोपन्यासः सोपपत्तिकं कृतोऽस्ति। तत्र सर्वेऽपि विषया आर्षप्रभावप्रभवा इत्यप्युक्तम्।

तदग्रे च प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिशब्दानुपलब्धयः पञ्च प्रमाणानि, तेषु च शब्दस्य मुख्यं प्रमाणत्वमभ्युपेतम्। स्फोटविभागः कल्पनाप्रसूतः अष्टानां पदार्थानां स्वरूपं चालोचनीयमस्ति।

द्वितीयाध्यायः - शब्दार्थसम्बन्धनिरूपाख्ये द्वितीयाध्याये वाच्यवाचक-भावकार्यकारण-भारूपसम्बन्धविमर्शः कृतोऽस्ति।

तत्र बहुशो वाक्यपदीयं प्रमाणत्वेन निर्दिष्टमस्ति ग्रन्थकारेण।

तृतीयाध्यायः - गुणनिरूपाणाख्ये तृतीयाध्याये- 'सत्वे निविशतेऽपैति' इत्यादिना गुणस्वरूपं सोपपत्तिकं निरूपितम्। एतत्प्रसङ्ग एवं-

जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा।

व्यत्यये कर्मणा साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम्।।[70]

इति याज्ञवल्क्यस्मृतिरपि सम्यग् विवेचिताऽस्ति।

चतुर्थाध्यायः - साधननिरूपणचतुर्थेऽध्याये साधनपदव्यपदेश्यानि कारकाणि निरूपितानि सन्ति। तत्र कृधातोर्निष्पन्नानि कर्तृ-कर्म-कारण-अधिकरणपदान्येव स्वार्थभूतं वास्तविकं कारकं बोधयन्ति। एवं च कर्मादीनि चत्वार्येव मुख्यानि कारकाणि। सम्प्रदानापादानयोस्तु न मुख्यं कारकत्वम्, अपि तु गौणमेय। एतत्सर्वमस्मिन्नध्याये पाण्डेयमहोदयेन सुस्पष्टीकृतम्।

पञ्चमाध्यायः- क्रियानिरूपणाख्ये पञ्चमेऽध्याये-धात्वर्थभूता क्रिया, तत्परिच्छेदका भूतभविष्यदादिकालभेदाश्च निरूपिताः सन्ति। स्वातन्त्र्याऽपरपर्याया कालशक्तिः लिङ्गसंख्यादिश्च सोपष्टम्भं निरूपिताः सन्ति।

---

70 याज्ञवलक्यस्मृतिः आचाराध्यायः डॉ. उमेशचन्द्र पाण्डेयः पृ. 43, 1-96, 2006

षष्ठाध्यायः - वृत्तिनिरूपणाख्ये षष्ठेऽध्याये कृद्वृत्तिं परित्यज्य चतस्र एव वृत्तयः सिद्धान्तरूपेण स्पष्टिताः। यत्तु श्रीनागेशभट्टेन एकशेषं विहाय चतस्रो वृत्तयो व्याख्याताः तन्मतं खण्डितमत्र।

व्याकरणदर्शनभूमिकाया वैशिष्ट्यम्

स्फोटभेदनिरूपणान्ते सृष्टिक्रमो निरूपितो व्याकरणदर्शन-भूमिकायामस्याम्। यद्यपि पाणिनीयेषु सूत्रेषु कात्यायनीयेषु वार्तिकेषु पातञ्जले च महाभाष्ये सृष्टिक्रमो न विवेचितः तथापि श्रीपाण्डेयमहोदयेन पाणिनीयव्याकरणसिद्धान्तानवलम्ब्य श्रुतिप्रामाण्यानिरुक्तसन्दर्भाच्च निरूपणं कृतम्। निरुक्तमाश्रित्य परिणामवाद आस्थितो न तु विवर्तवादः। स्फोटाख्यं शब्दब्रह्म प्रकाशरूपं वैखरीपर्यन्तशब्दराश्यात्मना विमर्शात्मना चार्थश्रेणिमवलम्बमाणं सत्त्वरजस्तमो-रूपेण बुद्धयहङ्कारेन्द्रियादिना सूक्ष्मस्थूलभूतात्मना परिणमते। सृष्टिप्रकरणे यद्यपीन्द्रियाणामपि सृष्टिर्भाष्यादपि प्रतीयते, तथापि तस्या व्याकरणविषयाभावान्नेह ग्रन्थे वर्णनम्। ज्ञानस्य शब्दरूपेण परिणामो वर्णितः।

एवं तावच्छब्दसृष्टिप्रक्रियामभिधाय वैखरीरूपः सूक्ष्मः शब्दो व्याकरणेनानुशिष्यते। तत्र स्वरव्यञ्जनसम्भूतिम् वर्णोच्चारणप्रक्रियां चोक्त्या **'वायोरणूनां ज्ञानस्य'** इति वाक्यपदीयोक्तो दर्शनभेदो विवेचितः। ततो वर्णानां स्थानप्रयत्नविवेको विस्तरेण विभावितः प्रातिशाख्यशिक्षाग्रन्थानामाधारेण। सर्वेषां प्रातिशाख्यानां शिक्षाग्रन्थानां चाधारेण वर्णानां स्थितिरुपवर्णिता, पाणिनीयव्याकरणानुसारेण च विवेचनं कृतम्। तत्र ग्रन्थेषु वर्णानां साङ्गोपाङ्ग यादृशं वर्णनं लभ्यते, न तादृशमन्यत्र। श्रीपाण्डेयेन वैष्णवशैवशाक्ततन्त्रग्रन्थान् पर्यालोड्य वर्णोपन्यासपूर्वकं तत्रत्यः सृष्टिक्रमो दर्शितः। ततो निरुक्तानुसारेण शब्दार्थसृष्टिक्रमो निरूपितः।

परतो द्रव्य-सम्बन्ध-गुण-साधन-शक्ति क्रिया-काल-उपग्रह-लिङ्ग वृत्तिप्रभृतीनि व्याकरणदर्शन तत्त्वानिमुख्यतो वाक्यपदीयमाश्रित्य साधीयो विवेचितान्यस्मिन् व्याकरणदर्शनभूमिका भागे। व्याकरणदर्शन-प्रतिष्ठापनादिशि श्रीपाण्डेयमहाभागस्य प्रयासोऽयं आदिमोऽस्ति। षट्सु अध्यायेषु प्रतिष्ठापिता व्याकरणशास्त्रदर्शनभूमिकैषा विशिष्ट-रचनाऽस्ति। या पञ्चमे विश्वसंस्कृतपरिषन्महोत्सवावसरे सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयेन प्रकाश्यमाना सती बहुजन हिताय बहुजन सुखाय च समर्पिताऽस्ति ।

5. व्याकरणदर्शनपीठिका

प्रणेता पण्डितश्रीरामाज्ञापाण्डेयः

(प्रकाशनकालः- 1965 ख्रिस्ताब्दः, सं.सं. वि.वि. वाराणसी)

पण्डित श्रीरामाज्ञापाण्डेयविरचितस्य व्याकरणदर्शनस्य द्वितीयोभागो व्याकरणदर्शन-पीठिकाख्यः 1965 ख्रिस्ताब्दे वाराणसेयसंस्कृतविश्व-विद्यालयेन प्रकाशितः। अस्मिन् व्याकरणदर्शनस्य पीठिकाख्ये द्वितीये भागे शिक्षाग्रन्थेषु प्रातिशाख्येषु च प्रतिपादिता विषया दशसु दलेषु प्राधान्येन समालोचिताः ।[71]

प्रथमे दले - शिक्षारूपस्याङ्गस्याध्ययनोपज्ञाप्रयुक्तो वर्णोच्चारणशैल्या-रत्याग, शिक्षकस्य प्राधान्यम्, शब्दस्य स्वरूपम्, तदीयद्रुतादिवृत्तीनां विचारः, तत्प्रसङ्गे प्रदीपग्रन्थमण्डलम्, उद्योतटीकाखण्डनम् च, द्वयोर्वर्णयोरुच्चारण-मध्ये कियान् कालः ? एकस्यापि वर्णस्य स्थानभेदेन कालभेदः वृत्तिभेदेन कालभेदोऽपि न वर्णभेदः, विलम्बितायां शाकटायनस्य मतभेदः वर्णस्फोटयोर्विचारः एते विषया वर्णिताः सन्ति।

---

[71] व्याकरणदर्शन पीठिका - पं. श्री रामाज्ञापाण्डेयः, द्वि. सं.सं.सं. वि.विध वाराणसी

द्वितीये दले- शब्दस्य ज्ञानरूपत्वं वाक्यपदीयादिप्रति-पादिताभिरनेकाभिर्युक्तिभिः सम्यग्निरूपितमस्ति ।

तृतीये दले - नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां शब्दस्य द्वैविध्यम्, आणवत्वं वायवीयत्वं वा, नित्यत्वे विवर्तपरिणामो वा? एते विषयाः प्रतिपादिताः सन्ति ।

चतुर्थे दले- 'उद्यती क्रियाशक्तिर्नादः, नादाद् बिन्दुः तस्य द्वैविध्यम्, पुनरपि द्वैविध्यम्, अथ स्वराः अथ व्यञ्जनानि इमे विषयाः निरूपिताः सन्ति ।

पञ्चमे दले- उद्यती क्रियाशक्तिर्नादः' अत्र विषये शैव शाक्ततन्त्राणि अनुसृत्य वर्णानां क्रियाशक्त्यादिविषये विशदो विचारः कृतोऽस्ति ।

षष्ठे दले- वर्णानां पञ्चमहाभूतबोधकत्वम्, बीजमन्येषु वर्णानां संख्या, तदुच्चारणकालश्च, वर्णानामुत्पत्तिस्थानानि, मातृकाशब्दव्युत्पत्तिः, तत्र शब्दसृष्टिप्रक्रिया, अन्ते च षोडशस्वराः, कादीनि व्यञ्जनानि च विशदं निरूपितानि सन्ति ।

सप्तमे दले - प्रातिशाख्यमपि व्याकरणविशेष एव, तत्र ऋक्प्रातिशाख्यानुसारिणी वर्णविषयिणी चर्चा, व्यञ्जनविषयिणी चर्चा, संहिताविषयिका चर्चा चतुर्विधसन्धिविषयिका, वर्णानां प्रकृत्तिविषयिणी, स्थान प्रयत्नविषयिणी च विस्तृता चर्चा कृताऽस्ति ग्रन्थकारेण।

अष्टमे दले - वर्णानामात्मविशेषगुणकथनान्तरमिदानीं तेषां दोषविशेषाः क्रमशो निरूपिताः । तत्र प्रथमम् आयः, उपायः व्यथनश्चेति त्रयो दोषा निर्दिष्टाः। आयो नाम असतो वर्णस्योपजनः, यथा 'द्वयामि' इत्यत्र पुरस्तादनुनादः अर्थाद ह

इत्यतः पूर्व 'अव' इत्याकारो ध्वनिः। अपायो नाम सतोऽपकर्षः, यथा 'ऊनयीः' इत्यत्र यकारस्यानुच्चारणम् । व्यथनं नाम सतोऽन्यथाश्रवणम् यथा 'रथ्या' इत्यत्र थकारस्य सकारवच्छ्रवणम् ।

एवमेव निरस्त-व्यास-पीडन-अम्बूकृत-सन्दष्ट-विक्लिष्ट-ग्रस्त प्रभृतयो दोषाः संकीर्तिताः । पुनश्च प्रातिशाख्यरीत्या ग्राम-प्रतीहार-निरास-विक्लेश- अतिस्पर्श असौकुमार्य अधिकश्वास-पीडन-संस्थान-प्रभृतयो दोषाः सुष्ठुनिर्दिष्टाः ।

ततः परं वैदिकवाक्यान्युदाहृत्य दोषोद्घाटनं कृतमस्ति, यथा- शुनश्शेपो यगह्वद गृभीतः[72] इति ऋग्वेदमन्त्रे शकारस्थाने विरागोच्चारणं दोषः। 'अन्तमहांश्चरति रोचनेन[73] अस्मिन्नपि ऋङ्मन्त्रेऽनुनासिकामकृत्वाऽनुस्वारोच्चारणं दोषः ।

एवमेव 'दीर्घायुः', 'सूर्यः', 'सतदीर्तिः, 'ऊर्जम्' एषु रेफात् पृथक्कुर्वन्ति, केनचित्स्वरेण व्यवदधतीत्यर्थः, स च दोषः। एवमेव इ-3. इत्येतयोः सन्धौ कासुचिद् विवृत्तिषु सन्ध्यक्षररयोच्चारणं परस्परादर्शनं च क्रियते, तौ दोषौ। अन्ततश्चैते बहवो दोषा दिङ्मात्रेण दर्शिताः ग्रन्थकारेण।

नवमे दले - यद्यपि यजुर्वेदी प्रातिशाख्यानुसारं दोषादिविचारः कृतोऽस्तिः तथापि य एव लौकिकास्त एव वैदिकास्त एव तेषामर्थाः 'इत्युव्वटभाष्योक्त्या' लौकिकशब्देष्यपि स्वरसंरकारयोरपेक्षा समाद्रियते। तदनु वर्णानां कारणभूतानि वायुः खात्' (य.मा.1.6) इत्यादीनि सूत्राण्युपन्यस्तानि। अग्रे च वर्णानां करणं जिह्वाग्रादि प्रदर्शितमस्ति। सूत्रकारमते द्वित्वविधानात् स्फोटनाख्यो दोष उक्तोऽस्ति। 'अथातो

---

[72] ऋक सं. 2.24.12

[73] ऋक. सं. 3.55.1

वर्णसमाम्नाय व्याख्यास्यामः' (य.प्रा. 81) इत्यनेम् सूत्रेण वर्णसमाम्नायस्योपक्रमो विहितः। तत्र वर्णानां संख्या, वकारस्य त्रैविधम्, स्वरितस्पष्टविधत्वम्, स्वराणां सप्तविधत्वं साधु निरूपितमस्ति ।

दशमे दले - तैत्तिरीयप्रातिशाख्यमधिकृत्य वर्णानां स्वरूपोच्चारणपद्धतिः प्रदर्शिताऽस्ति । तत्रादौ पञ्चभिः सूत्रैरेकपञ्चाशत्संख्याका वर्णा गणशो निर्दिष्टाः सन्ति। तत्र समानाक्षरसंज्ञकानां वर्णानाम् अवसाने ह्रस्वात् परस्य नासिक्यस्य द्विमात्रिकस्य, नानाविधस्य स्वरितस्य, 'अथशब्दोत्पत्तिः' (तै. प्रा. 2.1) इत्यादिनिः सूत्रसमूहैः वर्णोपादानकारणी-भूतध्वनीनाम्, वर्णानां स्थानकरणादीनाम्, कण्ठ्योरस्यभेदेन द्विविधस्य हकारस्य वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्ति-रिष्यते,[74] इति सिद्धान्तस्य, एकविंशतिसंख्याकानां यमानाम् परा-पश्यन्ती मध्यमा-वैखरीणां चतसृणां वाचाम् तत् तत् प्रातिशाख्यानुसारिण्या वर्णोच्चारणसाधनीभूतस्थान-करणादीनां सम्यग् विचारः कृतोऽस्ति ग्रन्थकारेण ।

ग्रन्थस्यान्ते परिशिष्टद्वये तत्तद्देशीयपुरुषाणां भेदाद् वर्णोच्चारण-प्रक्रियाभेदः समीचीनयुक्तिभिर्महानुभावेन ग्रन्थकृता प्रदर्शितः स च शुद्ध-वर्णोच्चारणे महदुपकारी अस्ति। प्रथमे परिशिष्टे भाषाविज्ञानदृष्ट्या मानवीयस्य स्वरोच्चारणयन्त्रस्य वर्णोच्चारणप्रक्रियायाश्च सचित्रं विवरणमुपस्थापितम्। द्वितीये परिशिष्टे च निगमागमविवेकः कृतः।

व्याकरणदर्शनभूमिकाख्ये प्रथमे भागे संक्षेपेण प्रतिपादिता वर्णोच्चारण-प्रक्रियाऽत्र विस्तरेण प्रदर्शिता अस्ति। पण्डितश्रीरामाज्ञापाण्डेयमहोदया-नुसारेण निरुक्तप्रातिशाख्यशिक्षादि-प्राचीनैर्ग्रन्थैराधुनिकेन भाषाविज्ञानेन च सहैव व्याकरणाध्ययनं सर्वाङ्गपूर्ण भवतीति ग्रन्थस्यालोडनेन विलोडनेन च वक्तुं शक्नोगि।

---

[74] वा. प. 10.108

6. व्याकरणदर्शनप्रतिमा

प्रणेता पण्डितश्रीरामाज्ञापाण्डेयः

(प्रकाशनकालः- 1979 ख्रिस्ताब्दे)

श्रीमता रामाज्ञापाण्डेयेन भूमिकापीठिकाप्रतिमाख्येषु त्रिषु प्रकरणेषु महता समारोहेण व्याकरणदर्शनं प्रतिपादितम्। त्रिषु प्रतिमाख्यस्यान्तिमस्य प्रकरणस्य प्रकाशनं 1976 ख्रिस्ताब्दे सं. सं. विश्वविद्यालयेन जातम् ।

अत्र केचन नवीना विचारा महता परिश्रमेण निरूपिताः सन्ति। अस्मिन् खण्डे भूमिकायाम् उपक्रान्ता विषयाः विस्तरेण वर्णिताः। शब्दब्रह्मणः प्रतिमां चत्वारि शृङ्गा आदिमन्त्रैरुपक्रान्ता स्फुटं स्थापिता। तद्यथा-

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य।

त्रिधा बद्धो वृभषो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश।।[75]

यद्यपि महाभाष्यकारेण पतञ्जलिना अस्य मन्त्रस्यार्थो वक्ष्यमाणो निर्दिष्टः चत्वारि शृङ्गाणि पदजातानि- नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। त्रयो अस्य पादाः- त्रयः कालाः -भूतभविष्यद्वर्तमानाः द्वे शीर्षे - द्रौ शब्दात्मानौः नित्यः कार्यश्च। सप्तहस्तासो अस्य सप्तविभक्तयः। त्रिधाबद्धः- त्रिषु स्थानेषु बद्धः उरसि कण्ठे शिरसि इति । वृषभो वर्षणात्। रोरवीति शब्दं करोति। कुत एतत्। रौतिः शब्दकर्मा, महो देवो मर्त्या आविवेशेति। महान् देवः - शब्दः । मर्त्याः - मरणधर्माणो मनुष्याः। तानाविवेश। महता देवेन न साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणनिति।[76]

परन्तु रामाज्ञापाण्डेयमहोदयेनायं मन्त्रार्थो व्याकरणदर्शनाभिधे पुरुषे योज्यते। तद्यथामूले "तत्र चत्वारि शृङ्गाणि दिक्-क्रिया-साधन-कालात्मकानि। त्रयो अस्य पादाः- संबन्ध व्यक्तिजातिकालरूपाः। द्वे शीर्षे -बाह्याभ्यन्तरभेद भिन्नौ स्फोटौ। सप्त

---

[75] आऋक् सं. 2/3/22/5

[76] महाभाष्य, पस्पशाह्निके- पृ. 12, 1999, मोतीलाल बनारसीदास

हस्तासो अस्य-पुरुषः, गुणः, वृत्तिः लिङ्गम्, संख्या, उपग्रहः, द्रव्यम् इति सप्तहस्ताः । त्रिधा बद्धः पश्यन्त्यां मध्यमायां वैखर्याञ्च बद्धः। एतास्तिस्रोवाचः क्रमेण दृढं दृढतरं च बध्नन्ति पुरुषम्। परातो वियोग एवं पश्यन्त्याद्यात्मना बन्धः। 'तद् व्याकरणमागम्य पश्यन्ति परमं पदम् । इत्यादिना पश्यन्त्यामेवापन्नो योगी परां द्रष्टुं बहुभिः प्रयत्नैः शक्नोति । अस्यैव मन्त्रस्यार्थो मङ्गलश्लोकात्मना संबन्धव्यक्ति-जातीत्यादिना दर्शितः।[77]

'इदं विष्णुः इति यथा धूलिमये प्रदेशे निहितं पदं द्रष्टुं शक्यते, तथैव दिवि अन्तरिक्षे पृथिव्यां च क्रमेण सूर्यविद्युदग्नीति रूपत्रयेणास्य विष्णोः पदं दृश्यते ।

वस्तुतस्तु अयं हि व्याकरणात्मा पुरुषः पुरुषसूक्तेन स्तूयते। तत्र हि तस्य चतुष्पात्त्वेन कल्पना। तथैव रीत्या 'पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि इत्यादिना अमृतायां दिवि अस्य त्रयः पादाः सन्ति। मृतायां तु दिवि अस्य एक एव पादस्त्रिधा निहित इत्ययं मन्त्रार्थः। 'महो देवो मर्त्यान् आविवेश' इत्युक्त्या मरणधर्मा मनुष्यान् आविवेश इत्येतदर्थिकया सूचितः। तथा च परायां वाचि शब्दार्थावत्यन्तं संश्लिष्टावास्ताम्। परातो बहिः स्फुरणे तावेव शब्दार्थौ पार्थक्येन दृष्टिगोचरौ भवतो द्वयोः श्रेण्योः। एका च शुद्धा शब्दश्रेणीः, अपरा च अर्थश्रेणीः। तत्र शब्दश्रेण्यां प्रथमा पश्यन्ती, द्वितीया मध्यमा, तृतीया च वैखरी। अर्थश्रेण्यां प्रथमा प्रतिमा, द्वितीया बुद्धिः तृतीया तु मनोरूपा।

एवं चायं विष्णुर्नाम व्याकरणात्मा पुरुषो दिवि सूर्यरूपेण, अन्तरिक्षे वरुणरूपेण विद्युदात्मना पृथिव्यामग्निरूपेण चकास्ति। इत्थं प्रकारेण मंत्रस्य शाब्दिकानुसारिणी व्याख्या कृता पं. श्रीरागज्ञापाण्डेयेनऽत्र।

---

[77] व्याकरणदर्शनप्रतिमा- पं. श्रीरामाज्ञापाण्डेयः भूमिका, पृ.ग. प्र.सं. 1976 ख्रिस्ताब्दे सं.सं.वि.वि. वाराणसी

शब्दस्वरूपम् -

वाचः त्रित्वं चतुष्ट्वं वेति विषये वैयाकरणेषु विमतिर्दृश्यते। भर्तृहरिराचार्यः -

वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्।

अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम् ।।[78]

इति कारिकायां वाचारित्रत्वमाह। तस्यैव समर्थनं कैयटादितः सूर्यनारायण-शुक्ल प्रभृतिभिर्महावैयाकरणैः वाक्यपदीयभावप्रदीपेकृतम्। पराया वाच आगमादिषु दर्शनेऽपि न वैयाकरणसम्मतत्वम् इति महतोपक्रमेण साधितश्च ।

नागेशभट्टादिभिः पराया वाचः वैयाकरणसम्मतत्वं साधितम्। परन्तु प्रतिमाकारेण-श्रीरामाज्ञापाण्डेयेन व्याकृताव्याकृतभेदेन वाचो द्वैविध्यं प्रतिपाद्य अव्याकृता वाक् परा, व्याकृतापदेन त्रय्याग्रहणमुक्तम् । इत्थं च यस्या वाचो भेदद्वयं सा परैवेति प्रतिपादितम्। अस्मिन् मतेऽपि सृष्टेः वाचः पूर्वत्वम् वाचश्च पश्यन्तीरूपत्वं तत एव च ओङ्कारस्य वेदस्य शब्द ब्रह्मणो वा प्रकाशत्वं सर्वप्रवृत्तिजनकत्वमुक्तम्। एतेन पश्यन्ती वाग् एव जगदुत्पत्तिहेतुः सिद्धा। इत्थं जगतः प्रादुर्भावकारणं पश्यन्ती एवेति सिद्धं भवति।

इयं च वाक् प्रकृतिप्रत्ययभेदेन द्विभेदा। तत्र तयोः शब्दार्थ रूपेणी नामरूपेण पश्यन्तीप्रतिमारूपेण वा व्याकरणपर्यायत्वं च साधितम्। पश्यन्तीप्रतिभयोश्च शब्दार्थरूपयोः व्यवहारे भेददर्शनेऽपि शब्दार्थयोस्ता-दात्म्यान् नास्ति भेदः ।

स्फोटसिद्धान्तः -

महाभाष्यकारेण 'कः शब्दः' इति प्रश्नस्य 'स्फोटः शब्दः' इति समाधानं प्रदत्तम्। तत्र स्फुटत्यर्थोऽस्मात् इति व्युत्पत्या 'स्फुट विकसने' धातोः अचि गुणे स्फोटशब्दः सिद्धयति। अस्य सिद्धान्तस्य प्रवर्तकस्यर्षेः स्फोटायन' इति नामाभूत् इति मन्ये।

---

[78] वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम्, पृ. 266. 1967, कृष्णदास अकादमी

अयं च स्फोट आन्तरः शब्दः। स एव च वाचको नित्योऽनवयवः। बाह्यशब्दस्तु ध्वनिः।

स्फोटभेदाः -

अयं च स्फोटोऽष्टविधः वर्णस्फोट, पदस्फोट; वाक्यस्फोट, वर्णजाति-स्फोटः पदजातिस्फोटः, वाक्यजातिस्फोटः, अखण्डपदस्फोटः, अखण्डवाक्य-स्फोटश्चेति भूषणसारे।

षोडशविधो व्याकरणदर्शनभूमिकायाम् 1. तद् यथा-प्रकृतिस्फोटः, 2. प्रत्ययस्फोटः, 3. प्रकृतिजातिस्फोटः, 4. प्रत्ययजातिस्फोटः 5. अखण्ड-प्रकृतिस्फोटः 6. अखण्डप्रत्ययस्फोटः, 7. वर्णस्फोटः, 8. वर्णजातिस्फोटः, 6. पदस्फोटः, 10. पदाजातिस्फोटः, 11. अखण्डपदस्फोटः 12. वाक्यस्फोटः, 13. वाक्यजातिस्फोटः, 14. अखण्डपदजातिस्फोटः 15. अखण्डवाक्यस्फोटः, 19. अखण्डवाक्यजाति-स्फोटश्चेति । द्वात्रिंशद्विधः पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षाग्रन्थे श्रीरामप्रसाद-त्रिपाठी।

तात्पर्यमिदमस्ति यत् पाण्डेयमहोदयेन ये षोडशस्फोटाः वर्णितास्ते बाह्य-स्फोटभेदा एव। एते यद्यान्तरस्फोटेऽपि स्वीकृताः स्युस्तदैकमत्य-मेवोभयोरिति विद्मः।

प्रमाणानि -

वैयाकरणैः स्वीकृतानि प्रमाणानि न नवीनानि। नैयायिकाः प्रत्यक्षस्य लौकिकालौकिकभेदेन विभागं विधायादृष्टस्य प्रत्यक्षेऽन्तर्भावम्, अभ्यासस्य चानुमानेऽन्तभावं कुर्वन्ति। उपमानं पृथक् प्रमाणमिति स्वीकृतमपि

वैयाकरणैरनुमानगतार्थत्वमुक्तम्। अनुपलब्धेरप्यनुमान एवान्तभावश्च साधितः। अत्र शब्दस्य प्रमाणेषूत्कृष्टत्वं स्पष्टितम्।[79]

इत्थं प्रमाणानां संख्यानिर्धारणविषये न वैयाकरणानामाग्रहः। एते अर्थापतिमपि स्वीकुर्वन्ति, किन्तु अर्थापत्तिजन्यस्य शाब्दबोधे भानमपि स्वीकुर्वन्ति।

7. 'श्लोकसिद्धान्तकौमुदी' सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थस्य पद्यानुवादः

प्रणेता - सुरेशझा महाभागः (उत्तरप्रदेशीयः)

(प्रकाशनकालः 1982 ख्रिस्ताब्दः)

ग्रन्थपरिचयः -

श्रीसुरेशझामहोदयः समग्रस्य सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थस्य पद्यानुवादः श्लोकसिद्धान्तकौमुदी इत्याख्यग्रन्थं विरचितवान् यत् सम्पूर्णानन्द संस्कृतविश्वविद्यालयेन 1982 ख्रिस्ताब्दे प्रकाशितः। नेपालाभिजनेन अनेन काश्यां निवसता श्लोकानां द्वादशसाहस्री अत्र निबद्धो।

'इयं द्वादशी साहस्री सौरेशी कौमुदी नव।

छात्राणामुपकाराय भूयच्छम्भूशुभाशिषा।।'[80]

अस्य ग्रन्थस्य प्रथमार्द्धः पूर्वार्द्धश्चेति द्वौ भागौ स्तः। ग्रन्थस्य प्रथमार्द्ध संज्ञाप्रकरणतः द्विरुक्तान्तो भागः प्रकाशितः। भ्वाद्यादिकृदन्तो भागश्च पश्चार्द्धे प्रकाशितः। ग्रन्थकारः पद्यानुवादेन सहैव तत्तत्फक्किकानां समाधानेऽपि कृतप्रयत्नो विद्यते। सुरेशझाः महोदयो नव्यव्याकरणोक्तपरवर्तिसिद्धान्तान्नपि स्वीकरोति ग्रन्थेऽस्मिन् ।

---

[79] व्याकरणदर्शनप्रतिमा-पं. श्री रामाज्ञापाण्डेयः पृ.-28, 1976 ख्रिस्ताब्दे सं.सं.वि.वि. वाराणसी

[80] श्लोकसिद्धान्तकौमुदी श्री सुरेश झा: पृ. 526. द्वि.सं.

षडङ्गप्रकरणे तु तत्तच्छब्दानां रूपतत्प्रयोगप्रदर्शने काऽपि विशिष्टा सरणिरिह। तद्यथा पतिशब्दस्य रूपप्रदर्शने ।

पतिः प्राणसमः स्त्रीणां, पतयः सुखनाशकाः।

पतिं सा सेवते धन्या, पती न करोति पुंश्चली।।

पत्या सह सती याति, पतिभिश्च वराङ्गना।

पत्ये सा रोचते धन्या, पतिभ्यः द्रौपदीप्रिया।।

पत्युः पृथग् न शोभाऽस्ति, पतिभ्यः सा पलायते।

पत्युः प्रियतमा राधा, पतीनां च नृणा सुखम् ।।

पत्यौ भक्तिं करिष्यामि, पतिषु वचसां गुणाः।

द्विवचने -

पती पती पतिभ्यां त्रिः, पत्योः पत्योः स्थलद्वये।

प्रथमादिक्रमाद् रूपं, द्विवचनेषु जायते ।।

नैपुण्येन शब्दानां प्रक्रियामेदोऽपीह प्रदर्शितः । यथा चाऽत्रैव-

पतिना वानरेन्द्रेण, सीतायाः पतये नमः।

इत्यादिरूपसिद्धयर्थं, घिसंज्ञा केवलेऽपि च।।

आर्षस्वं वा विजानीयात् सूत्राऽनित्यत्वमत्र या।

संज्ञापूर्वककार्य या, अनित्यत्वमिति उत्तरम् ।।

अत्रविशेषः -

बहुच्प्रत्ययपूर्वस्य, पतिशब्दस्य यण् भवेत्।

बहुपत्या बहुत्ये, बहुपत्युरादि स्यात् ।।

पतिशब्दान्तशब्दस्य, हरिवद्रूपमुच्यते।

पतिः समास एवात्र, घिसंज्ञकश्च जायते।।

तस्माद् भूपतिना रूपं, भूपतेरादि जायते।

सूत्राणां वृत्तिरपि पद्येनैव वर्णिता ग्रन्थकारेण। यथा आडुत्तमस्य पिच्च' (पा. 3.4.62) इति सूत्रस्य वृत्तिः-

लोडुत्तमस्य सर्वस्य, भवेदाडागमः स पित्।

हिन्योरूत्वं न कर्त्तव्यम्, इकारोच्चारणादिह।।

धातूनां रूपसाधनप्रक्रियाप्रदर्शने पद्याश्रयणं कवेर्मनोहारि-

भू-धातोर्लोट्लकारे तिप शप् गुणावादिकार्यतः।

एरूर्यदा विभक्तो स्यात्, रूपं 'भवतु' सिद्ध्यति।।

तसस्तामन्यपुरूषे, थसस्त थस्य त पुनः।

शप्गुणावादिकार्येण, 'भवतां, 'भवतं', पदम्।।

'भवन्तु' इति रूपं तु, 'एरुः' सूत्रेण साध्यते।

भूधातोर्लोटि सिप्तस्य, सेह्यपिच्चेति हिर्भवेत्।।

शब्गुणावः क्रमेणैव, आडागमे भवान्यहम्।

वस्मसोः सस्य लोपने, शब्गुणावश्च स्युर्यदा।।

आडागमे भवावेति, भवाय किन्न पण्डिताः ।।

कलिकातानगरस्य केनचिद् पण्डितेन व्याकरणकारिकेति नाम्ना सिद्धान्तकौमुद्याः पद्यानुवादः पूर्वमेव कृतः तथापि नैतादृशी प्रक्रियायाः स्पष्टता तत्र प्राप्यते इति।[81] स्वातन्त्र्योत्तरव्याकरणशास्त्रेतिह्ये सुरेशझामहोदयस्य प्रयासोऽयं महत्त्वं प्राप्स्यति नात्र संशयः।

8. पद्यसिद्धान्त कौमुदी

पं. बालकृष्ण व्यास शास्त्री

(प्रकाशनवर्षम-1990 ख्रिस्ताब्दः)

आ. पं. बालकृष्णव्यास शास्त्रिणा विरचितस्यास्य ग्रन्थस्य प्रकाशनं 1990 ख्रिस्ताब्देऽभवत्। अस्यां पद्यसिद्धान्तकौमुद्यां बहवः सामान्या भूत्वाऽपि महत्वपूर्णा विषया उपवर्णिताः। अस्याध्ययनेन शीघ्रातिशीघ्रम् सरलरीत्या व्याकरणशास्त्रस्य ज्ञानं कर्तुं शक्यते। व्यासमहोदयानुसारं सरलसंस्कृतस्य सामान्यनियमानां पठन-पाठनस्याभावेन संस्कृतलेखने बहवः दोषा आगच्छन्ति। व्यासमहाभागेन वर्तमानपद्धतौ विद्यमानानां दोषानां पटाक्षेप इत्थं प्रकारेण कृतम्-

1 संज्ञाया सर्वनामस्य प्रयोगः नर शब्देने साकं नृ शब्दस्य अध्यापनस्योपेक्षया उत प्रकाशितपुस्तकेषु अशुद्धप्रयोगानां प्रचलनेन बहवः दोषा आपतन्ति। तद्यथा- विश्वम्भर भर त्वं गां, विश्वस्माद्वा बहिष्कुरु' अस्मिन् पद्यभागे संज्ञाशब्दप्रयोगेण विश्वात् पदस्य प्रयोगः भवेत्। एवमेव अस्मिन् पद्ये 'अहल्या-द्रौपदी-सीता-तारा-मन्दोदरी तथा। पञ्चकन्या स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम् ।। पद्येऽस्मिन्

---

[81] स्वातन्त्र्योत्तकाले मध्यप्रदेशे सं. व्याकरणम्' लेखः पुष्पा दीक्षिता, संस्कृत राइटिंग इन इन्डि, इण्डिया, पृ.

पञ्चकन्यास्थाने पञ्चक ना भवेत्। नृ शब्दो नरशब्दात् पृथगितिज्ञानस्याभावे दोषोऽयं प्रचलन्नस्ति।

2. धातुर्निर्मिता आ. ई. ऊ. ए. ऐ ओ औ च स्वरान्तशब्दाः पुल्लिङ्गे स्त्रीलिङ्गे च समानाः भवन्ति। इति न पाठ्यते । कविभिः प्रयुक्तैर्शब्दैरेव ज्ञायते तस्मात् अधोलिखितशब्देषु शङ्का भवति। तद्यथा- विश्वपा जगदम्बिकया। तया मुनिना। सुधिये बालिकायै। बहुना नृपाय। गुरुणा सुशीलया। श्यामायां गवि। बहुनार्ये नार्य। बहुनद्याः देशस्य। शत्रुणा नार्या च आदयः।

प्रयोगः- स पाटलायां गवि तस्थिवांस, धनुर्धरं केसरिणं ददर्श। पुस्तकेषु गौ शब्द पुल्लिङ्गे एवं पाठ्यमानात् प्रायः पाठकाः पाटले गवि इति शुद्धम् अवगच्छन्ते। एवमेव मुनि आदयः शब्दाः पुल्लिङ्ग एवं उल्लेखात् स्त्रीमुनि हेतु स्त्रीलिंगविशेषणानि भवितुं शक्यन्ते। तद्यथा- 'विद्या नाम नरस्य अत्र विद्या गुरुणां गुरुः। यथा माता शत्रुः पिता वैरी आदिषु शत्रु शब्दस्य माता सह प्रयोगः।

3. आई ऊ ॠ ए ऐ ओ औ च स्वरान्तनपुसंकलिङ्गशब्दानां स्पष्टज्ञानस्याभावात् बहवः दोषाः समागच्छन्ति ।

4. शब्दरूपेषु हलादिविभक्तिषु सदृशानां शब्दानां प्रत्ययोजनेन निर्माणं न बोधयित्वा अपितु पुस्तकेषुप्रकाश्य सर्वान् रटित्वा श्रवणं श्रवणं च भवति वर्तमाने।

5. रामशब्देन शाकं पाद-दन्त मास-यूष शब्दानां ज्ञानस्याभावः।

एते सर्वे दोषाः नूतनपद्धतौ निःसरिता येन उपर्युक्तांशानां दोषानां परिहारोऽभवत्। पद्यसिद्धान्तकौमुदीकारेण अनुष्टुप् छन्दसि स्वपूर्वलिखित हिन्दीपद्यानां संस्कृतभाषायामनुवादः कृतः। तद्शब्दभागस्यायं नूतना विधिः 52 पद्येषु वर्णिता। यस्मिन् स्वरान्तान् निखिलान् शब्दान् व्यञ्जनान्तान् शब्दाञ्च

पाठनीयेन सूत्रानुसारेणानुष्टुप्छन्दसि सोदाहरणं वर्णितं ग्रन्थकारेण। पुस्तकेऽस्मिन् कथं छात्रा अनायासेनैव बहून् शब्दान् अल्पकालेऽवगच्छेयुरिति विस्तरेण वर्णितमस्ति ।

9. अष्टाध्यायी सहजवोधः

प्रणेत्री डॉ. पुष्पा दीक्षिता (मध्यप्रदेशीया विदुषी)

प्रकाशनकालः-2004 ख्रिस्ताब्दः

ग्रन्थपरिचयः -

'अष्टाध्यायी सहजबोध' नामाख्यो खण्डद्वयात्मको ग्रन्थो दीक्षिता महाभागया विरचितः स तु प्रतिभाप्रकाशन' 29/5 शक्तिनगर, दिल्लीतः प्रकाशितः ।

पाणिनीयधातुपाठे पठितानां सर्वेषां धातूनामन्येषाञ्च सनाद्यन्तधातूनां सर्वेषां लकारेषु सर्वेषु च प्रक्रियासु रूपनिर्माणाय लघुतमोपायः प्रदर्शितः। अपूर्वोऽयमुपायो वर्तते, यस्मिन् पाणिनीयाभिप्रायेणेय सर्वं विचारितम् ।

अस्य ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यमस्ति यत् मासद्वयेन अनेन सर्वेषां धातूनां सर्वेषु लकारेषु, सर्वासु च प्रक्रियासु सर्वाणि रूपाणि निर्मातुं शक्यन्ते। अस्य कृते आदावष्टाध्याय्यां पठिताः सर्वे प्रत्ययाः, संकल्प्य पठिताः। अनन्तरं तेषां सार्वधातुकार्धधातुकविभागः कृतः। सार्वधातुकेषु प्रत्ययेषु परेषु कीदृशमङ्गकार्य भवति, इति विभज्य निर्दिष्टम् । धातुपाठस्य पुनर्व्यस्थापनमप्यङ्ग-कार्यानुसारेणैव कृतम्। अस्मिन् धातुपाठे पाणिनीय धातुपाठे परिपठिताः सर्व एव धातव उपात्ताः परमङ्गकार्यदृष्ट्या तेषां धातूनां क्रमोभग्नः ।

सिद्धान्तकौमुद्यादिषु ग्रन्थेष्वकारादिक्रमेण लकाराणां सिद्धिः क्रियते। लट् लिट् लुट् लेट् लोट् इति लकाराणामकरादिक्रमौ वर्तते। अत्र नास्ति किमपि विज्ञानं, न

चात्रास्ति किमपि प्रमाणम्। भूधातोः लट् लकारस्य रूपं साधयित्वा यदा लिट् लकारस्य रूपं साध्यते, तदा सर्वा प्रक्रिया परिणमति। यथा लट्लकारे परे विकरणस्य विचारः क्रियते। लिटि परे इडागमस्य विचारः क्रियते, द्वित्वादयश्च क्रियन्ते। अतः येषां लकाराणां प्रक्रियासादृश्यं भवति तेषां लकाराणां रूपसिद्धिर्यद्येकत्र क्रियते तदा महल्लाघवं भवति। अत अस्मिन्ग्रन्थे लट्लकारानन्तरं लोट् लङ् विधिलिङ् चेत्येतेषां सार्वधातुकलकाराणां सिद्धिः कृता। अनन्तरमवशिष्टा-नामार्धधातुकलकाराणां सिद्धिः कृता। सिद्धान्तकौमुद्यादिष्वेकस्य धातोः सर्वलकाररूपाणि-साध्यन्ते। लकाराणामेष प्रचलितः क्रमोऽप्यत्र भग्नः।[82]

अष्टाध्यायीसहजबोधस्य प्रथमे सार्वधातुकखण्डे सर्वेषां धातुनां लट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ्ग, इत्येतेषु चतुर्षु लकारेषु रूपनिर्माणविधिरुपदिष्टः । अष्टाध्यायीसहज-बोधस्य द्वितीये आर्धधातुकखण्डे सर्वेषां धातूनां एकैकस्यार्धधातुकलकारे रूपनिर्माणविधिरुपदिष्टः। यथा लृट् लकारस्य रूपनिर्माणविधावेव सर्वेषां धातूना लृट्लकारस्य रूपाणि साधितानि एवमेव लिङ्लकारादिनां रूपसिद्धिः। लकारनिरूपणानन्तरं यङन्तप्रक्रिया, यङ्लुगन्तप्रक्रिया, सन्नन्तप्रक्रिया, भावकर्म-प्रक्रिया, लकारार्थप्रक्रिया, च तथैवोपदिष्टाः।

अष्टाध्यायी सहजबोधस्य तृतीये कृदन्तखण्डे चतुर्थे च तद्धितखण्डे कृत्तद्धितनिर्माणविधिरष्टाध्याय्या मन्तव्यानुसारेण प्रदर्शितः । एतत्खण्डद्वयमद्यावध्यप्रकाशितम्। वर्षपर्यन्तमेव सम्पूर्णा अष्टाध्यायी आगच्छेत् इति 'अष्टाध्यायी सहजबोधस्य प्रयोजनम्। अस्यकृते सकलामष्टाध्यायीमविभाज्य अष्टसु खण्डेषु कार्य क्रियमाणमस्ति ।

---

[82] स्वातन्त्र्योत्तरकाले मध्यप्रदेशे सं. व्याकरणम्-लेखः पुष्पादीक्षित, संस्कृत राइटिंग इन इन्डि, इण्डिया, पृ.

3. स्वातन्त्र्योत्तरकालस्य मूलग्रन्थकाराणामकारादिक्रमेण ग्रन्थैः सह प्रणीता सूची

	कृतिकारः	मूलग्रन्थः	प्रकाशकः	प्रकाशन-कालः
1.	चतुर्वेदी, रामाधीनः	संस्कृतभाषाविज्ञानम्	चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी	1963
2.	झा. महावै. दीनबन्धुः	व्याकरणतत्वप्रदीप	दरभंगा, बिहारतः	1988
3.	झा. सुरेशः	श्लोक सिद्धान्तकौमुदी (भागद्वयात्मिका)	सम्पूर्णानन्द सं. वि. विद्या, वाराणसी	1982
4.	त्रिपाठी, रामप्रसादः	'सिद्धान्तचिन्तामणि'	सम्पूर्णानन्द, सं.वि.वि. वाराणसी	1987
5.	त्रिपाठी, रामप्रसादः	शब्दशास्त्रीयवृत्ति-विमर्शः	सं.स.वि.वि.वाराणसी	1967
6.	त्रिपाठी, सुदर्शनाचार्यः	'लघुकाशिका'	सं. सं. वि. वि. वाराणसी	1973-74
7.	दर्शनकेसरी, गोपालशास्त्री	'पाणिनीय प्रबोधः	सं.सं.वि.वि.वाराणसी	1966
8.	द्विवेदी, ब्रह्मदतः	शब्दाद्वैतदर्शनबिन्दुः	सं.सं.वि.वि.वाराणसी	1981
9.	दीक्षिता डॉ. पुष्पा	'अष्टाध्यायी सहजबोधः		2004

10.	पाण्डेयः रामाज्ञा	1. व्याकरणदर्शन-भूमिका	सं.सं.वि.वि.वाराणसी	1954
		2. व्याकरणदर्शन-भूमिका (द्वितीय-संस्करणम्)	सं.सं.वि.वि.वाराणसी	1982
		3. व्याकरणदर्शन-पीठिका	सं.सं.वि.वि.वाराणसी	1965
		4. व्याकरणदर्शन-प्रतिमा	सं.सं.वि.वि. वाराणसी	1976
11.	भट्टाचार्यः हाराणचन्द्रः	'कालसिद्धान्तदर्शिनी' प्रकाशिता, कलिकता	लेखकेन स्वयं (वैक्रमाब्दे)	1998
12.	शर्मा, रघुनाथः	'व्याकरणदर्शनबिन्दुः	सं.सं.वि.वि. वाराणसी	1971
13.	शास्त्री, रामशरणः	'कौमुदीकथाकल्लोलिनी'	चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी	1961

इति द्वितीयोऽध्यायः

❖ ❖ ❖